

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRIORITYLƏRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həbibova Xatirə Elfan

BAKI-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 34

Magistrant

Həbibova Xatirə Elfan qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər

siy.f.d., b/m. İbadova Aytən Həbil qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnkilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

**i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu**

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Xatirə Həbibova Elfan and içirəm ki, “Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi prioritetləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“XARICI İQTİSADI FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRIORİTETLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Bu sahədə əsas funksiyalardan biri Azərbaycan Respublikasının gömrük xidməti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Gömrük xidmətinin əsas funksiyaları xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və nəzarəti sahəsində xüsusi tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, xarici iqtisadi əlaqələrdə milli iqtisadiyyatın dinamizminin stimullaşdırılmasına və yeni dünya iqtisadi əlaqələr sisteminə yönəlmiş metodoloji, nəzəri və praktik müddəaları hazırlamaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Problemin iqtisadi inkişaf əlaqəli tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən təhlil edildiyi sistemə analiz metodu tətbiq olunur. Dissertasiyada tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metoddan, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya hazırlanarkən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarında, məqalələr və məruzələrdən, Dövlət Gömrük Komitəsinin və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik materiallarından, habelə internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Ölkədə Covid-19 koronavirus pandemiyası səbəbiylə bütün məlumatlar yalnız internetdən əldə edilmişdir. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işində xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi və onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti hərtərəfli təhlil edilmiş və effektiv inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün hüquqi baza və metodologiya hazırlanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticələri elmi-tədqiqat işlərində, verilən təklif və tövsiyələr xarici iqtisadi fəaliyyətin həm dövlət, həm də hüquqi tənzimlənməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Xarici iqtisadi fəaliyyət, hüquqi baza, hüquqi tənzimlənmə, tənzimlənmə metodları, gömrük xidməti

“LEGAL REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY AND PRIORITIES OF ITS IMPROVEMENT”

SUMMARY

The actuality of the subject: One of the main functions in this area was performed by the customs service of the Republic of Azerbaijan.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to develop methodological, theoretical and practical provisions aimed at the legal regulation of foreign economic activity, stimulating the dynamism of the national economy in foreign economic relations and the new system of world economic relations.

Used research methods: The method of systematic analysis is applied, in which the problem is analyzed from the point of view of historical development related to economic development.

The information base of the research: Local and foreign literature, conference materials, articles and reports, Internet resources were used in the preparation of the dissertation.

Restrictions of research: Due to the Covid-19 coronavirus pandemic in the country, all information was obtained only from the Internet. Lack of information is a limitation of research.

The novelty and practical results of investigation: The following scientific innovations were obtained in the direction of legal regulation of foreign economic activity and improvement of its legal base in the dissertation work:

Current state of the country's foreign trade relations has been thoroughly analyzed and effective development directions have been identified;

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in research, suggestions and recommendations can be used in both state and legal regulation of foreign economic activity.

Keywords: Foreign economic activity, legal framework, legal regulation, methods of regulation, customs service

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADR	Azərbaycan Demokratik Respublikası
AIDA	Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyi
Aİ	Avropa ittifaqı
AR	Azərbaycan Respublikası
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
ATZ	Azad Ticarət Zonası
BƏB	Beynəlxalq Əmək Bölgüsü
BİM	Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankını
CARICOM	Karib İttifaqı
COVID-19	Koronavirus
DB	Dünya Bankı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
GATT	Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş
Gİ	Gömrük İttifaqı
GT	Gömrük Tarifi
GUAM	Gürcütan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova
İEO	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
QDİƏT	Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
LAFTA	Latın Amerika Ticarət Birliyi
NATO	Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları	12
1.2. Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun gömrük tənzimlənməsinin təşkili	18
1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyət və beynəlxalq hüquq münasibətləri.....	25
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ KOMPLEKS TƏHLİLİ	34
2.1. Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatı.....	34
2.2. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir vəziyyətinin təhlili.....	40
2.3. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri	51
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	61
3.1. Azərbaycan Respublikasının regional və beynəlxalq ticarət təşkilatlarına inteqrasiyasının perspektivləri	61
3.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən qanunvericilik aktları sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	77
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
Cədvəllərin siyahısı	82
Qrafiklərin siyahısı	82
Sxemlərin siyahısı	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Xarici iqtisadi fəaliyyət ölkələrin inkişafı, beynəlxalq bazarların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və xarici və daxili borc üçün mənbələrin təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafındakı şəffaflıq siyasəti dəqiq müəyyənləşdirilməli və tətbiq edilərkən düzgün strategiyalar seçilməlidir. XIX əsrdə ölkələrdə xarici rəqabət və bazar ixtisaslaşma anlayışları ilə xarici iqtisadi fəaliyyət üçün yeni perspektivlər ortaya çıxdı. Bu baxımdan, bir çox ölkə gömrük rüsumlarını və idxal qaydalarını və idxala mane olan şərtləri tətbiq edərək xarici iqtisadi fəaliyyətini inkişaf etdirməyə başladı.

Azərbaycanın müstəqilliyi qonşu ölkələrlə, eləcə də dünya ilə iqtisadi və xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təkan verdi. Ən əsası odur ki, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz dünyada müstəqil və hüquqi bir qurum kimi tanınmağa başladı. Ancaq əvvəlki illərdə mövcud olan bəzi əlaqələrin itməsi səbəbindən iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi ticarətdə də böhranlı proseslər baş verməyə başladı. Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid də ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən çətinliklər yaratmağa başladı. Əsas çətinliklərdən biri yalnız digər ölkələrlə hansı mal və ya xidmətlər ilə ticarət etmək deyil, həm də nə istehsal etmək idi.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün mübahisəsiz üstünlüklərindən istifadəyə əsaslanan Azərbaycan milli iqtisadiyyatının yeni dünya iqtisadi münasibətlər sisteminə daha bərabər inteqrasiyası, ölkənin önümüzdəki dövrlər üçün xarici iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətidir. Davam edən iqtisadi islahatlar çərçivəsində xarici ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılması üçün görülən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həqiqi dövlət tənzimlənməsi alətinə çevrilməsində konkret dəyişikliklər tələb edirdi. Azərbaycanda aparılan iqtisadi, siyasi və sosial islahatlar xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrə yeni bir istiqamət verdi. Xüsusilə, Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları, CMEA üzvü olan ölkələr, habelə maliyyə və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar - BVF, IBRD, GATT / ÜTT ilə

iqtisadi əlaqələri keyfiyyətcə fərqli bir səviyyəyə çatmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin adekvat bir dövlət tənzimlənməsi sistemi yaratmaq lazım idi.

Bu sahədə əsas funksiyalardan biri Azərbaycan Respublikasının gömrük xidməti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Gömrük xidmətinin əsas funksiyaları XİF-in tənzimlənməsi və nəzarəti sahəsində xüsusi tədbirləri hazırlamaq və həyata keçirməkdir. Bu vəzifə sistem inkişaf etdikcə və dövlətin iqtisadi və xarici ticari əlaqələrin münasibətləri tənzimləmə üsulları dəyişdikcə daha mürəkkəbləşir. Azərbaycanın gömrük xidməti dövlətin strateji maraqlarını təmin etmək və xarici iqtisadi əlaqələrin birbaşa iştirakçılarını təmin etmək üçün tədbirləri birləşdirmək kimi çətin vəzifəni həll edərək, dövlət orqanlarının fəal nəzarət və tənzimləmə quruluşuna çevrilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mövzunun aktuallığı həmişə ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat vacibdir, çünki bu mövzuda işlərin həcmi ölkəmizdə inkişaf üçün böyük perspektivlər açacaqdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının daha da liberallaşdırılması və şəffaflığının artırılması istiqamətində atılan addımlar xarici ticarət əlaqələrinin dövlət idarəetməsi sisteminin yaradılmasını, xarici ticarətin hüquqi tənzimlənməsi üçün alətlərin hazırlanmasını və sınaqdan keçirilməsini təmin edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, xarici iqtisadi əlaqələrdə milli iqtisadiyyatın dinamikliyinin stimullaşdırılmasına və yeni dünya iqtisadi əlaqələr sistemində yönəlmiş metodoloji, nəzəri və praktik müddəaları hazırlamaqdır. Dissertasiya işində aşağıdakı məsələləri həll etmək önə çəkilmişdir:

- Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin və gömrük tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək;
- Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə beynəlxalq hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətin normativ-hüquqi təminatının öyrənilməsi və ölkədə XİF-in mövcud vəziyyətini təhlil etmək;

– Ölkəmizdə regional və beynəlxalq ticarət təşkilatlarına inteqrasiyasının perspektivlərini müəyyənləşdirmək;

– Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı xarici iqtisadi fəaliyyət və onun hüquqi tənzimlənməsidir. Tədqiqatın predmeti respublikanın xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatlarının beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyasıdır. Eyni zamanda, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sistemi, iqtisadi suverenliyin qorunması metodologiyası və metodları, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafına təkan vermək və onun dünya iqtisadi əlaqələrinin yeni sistemində səmərəli inteqrasiyası üçün şərait yaratmaqdır.

Tədqiqat metodları: Problemin iqtisadi inkişaf əlaqəli tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən təhlil edildiyi sistemə analiz metodu tətbiq olunur. Dissertasiyada tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metoddan, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya hazırlanarkən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarında, məqalələr və məruzələrdən, Dövlət Gömrük Komitəsinin və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik materiallarından, habelə internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Ölkədə Covid-19 koronavirus pandemiyası səbəbiylə bütün məlumatlar yalnız internetdən əldə edilmişdir. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işində xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi və onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

1. ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti hərtərəfli təhlil edilmiş və effektiv inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

2. Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün hüquqi baza və metodologiya hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat nəticələri, təklif və tövsiyələr həm dövlətdə, həm də xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Dünya iqtisadiyyatı, əsasən müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatları ilə xarici dünya arasındakı münasibətlərin məcmusudur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadi sisteminin sürətli inkişafı və qloballaşma, iqtisadi transformasiyaların təsiri altında ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının əksər sahələri xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bu, dünya iqtisadiyyatının bütövlükdə əsasən ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının xarici iqtisadi əlaqələrindən ibarət olduğunu söyləməyə imkan verir. Dünya iqtisadi sistemi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə (iqtisadi münasibətlər, dünya iqtisadi münasibətlər və s.) əsaslanan kompleks bir sistemdir. Bu münasibətlər müxtəlif ölkələrin sahibkarlıq subyektləri, fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranır (Əliyev Ş.T. 2015: s.27).

BİM dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatları ilə xidmətlər və mal, maliyyə, pul-kredit münasibətləri, beynəlxalq ticarət, elmi texniki əməkdaşlıq, əmək miqrasiyası və sənaye sahələrində iqtisadi əlaqələr sistemidir. Xarici iqtisadi əlaqələr çərçivəsində həyata keçirilən müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti, istehsalın səmərəliliyinə, texniki səviyyəsinə və məhsulların keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməyə qadir olan iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz sahəsi kimi qəbul edilir. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahibkarlığı stimullaşdırır, bazar münasibətlərini və mexanizmlərini tənzimləyir, iqtisadi quruluşun yaxşılaşmasına müsbət təsir edir, istehsalın təşkili və nəzarətində qabaqcıl texnologiyalar və yeni qida məhsulları rolunu oynayır. XİF-in dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac iqtisadi nəzəriyyədə tanınır və sənayesi inkişaf etmiş və yeni sənayeləşmiş ölkələrdə iş aparmaq praktikası ilə təsdiqlənir. XİF-in dövlət tənzimlənməsi bütün dünyada geniş tətbiq olunur. O bazar iqtisadiyyatı şəraitində, milli iqtisadiyyatın mənafeyi naminə xarici iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün hazırlanmış qanunverici, icraedici və tənzimləyici tədbirlər sistemidir. Bu tədbirlər həm müvafiq dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar vasitəsilə aparılır. Tənzimlənmənin məqsədi

ölkənin xarici iqtisadi kompleksini dəyişmiş şərtlərə, dünya bazarına və beynəlxalq əməkdaşlıq formalarına sabitləşdirmək və uyğunlaşdırmaq və milli strateji və taktiki vəzifələri həll etməkdir. Dövlət tənzimlənməsinin funksiyası öncə XİF üçün konsepsiyaların hazırlanmasıdır. Konsepsiya (strategiya) XİF-in inkişaf etməsi üçün ümumi hədəfdir, yerdə qalan inkişaf hədəfləri, nəticələrə çatma istiqamətləri və bu sahənin effektivliyi kimi hədəflərdir. Konsepsiyanın inkişafı, daxili inkişafın xüsusi şərtləri və beynəlxalq iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmaqla müəyyən bir inkişaf dövrü üçün xarici iqtisadi siyasətin tərifini əhatə edir (Бердина М.Ю., Даюб А.В., Кузьмова Ю.С. 2011: с.4).

Bununla birlikdə, geniş miqyaslı bir elmi və texnoloji inqilabın mövcud şərtlərində BOB-nun təsiri altında istehsalın beynəlmilləşdirilməsi, əslində bu töhfənin heç bir ölkə üçün faydalı olmadığı anlamına gəlir. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının effektiv inkişafı yalnız BOB-un köməyi ilə mümkündür. Eyni zamanda, ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələr birbaşa və ya müxtəlif beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar vasitəsilə tənzimlənir. Lakin bu təşkilatlar əsasən maliyyə və kredit sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Buna misal olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD) daxildir. Göründüyü kimi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər ölkələr arasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini zəruri edən kompleks bir quruluşa malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin intensivliyi, quruluşu və coğrafi fokusu böyük ölçüdə dövlətin istifadə etdiyi tənzimləmə metodlarından, o cümlədən bu sahədəki milli hüquq normalarından asılıdır. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatında dövlət siyasətinin XİF-ə təsiri idarəetmə orqanlarının birbaşa, mərkəzləşdirilmiş, ciddi planlaşdırma və direktiv idarəetməsindən indikativ (tövsiyə) idarəetmə metodlarına keçiddir. Lakin müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan islahatlar zamanı mövcud vəziyyətdən asılı olaraq uyğun olmayan tənzimləmə metodlarından, tarif və qeyri-tarif tədbirlərindən istifadə edilmişdir (Məmmədli O., İsmayılov M., İsmayılov F. 2016: s.484).

Azərbaycan Respublikasında XİF-in dövlət tərəfindən tənzimlənməsində əsas məqsəd ölkənin iqtisadi suverenliyini qorumaqdır, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən, milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini stimullaşdırmaqdan və dünya üzrə iqtisadiyyata inteqrasiya etmək şərtlərini hazırlamaqdır.

Təcrübələrdən görünür ki, XİF-in tənzimlənməsi üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

– Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və strategiyasının həyata keçirilməsi konsepsiyası, bu sahədə dövlətin siyasəti üzrə əsas prinsiplər;

– Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini, iqtisadi suverenliyin və dövlətin mənafeələrinin və bütün vətəndaşların mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək;

– Maliyyə, pul, kredit, tariflər və tarifdən kənar xətlər, ixrac nəzarəti, əlaqəli göndərmə və ixrac sertifikatı da daxil olmaqla XİF-in dövlət tənzimlənməsi sahəsində inkişaf siyasətinin inkişafı;

– Ölkəyə daxil olan təhlükəsizlik standartlarının və partizanların və ya malların ölkə daxilində insanlar üçün təhlükəsiz olmasını və nəzarət altında olduqlarını təmin etmək;

– Ölkəyə silah, hərbi texnika və hərbi-texniki əmlakın gətirilməsi və saxlanması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

– Tez xarab olan, zəhərli, zəhərli və partlayıcı materialların idxalı və ixracı qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

– Qiymətli metalların və qiymətli daşların, onlardan məhsulların idxalı və ixracı qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

– Ölkədəki xarici iqtisadi fəaliyyətə dair statistik hesabatların məcburi göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Xarici ölkələrə borc vermək və digər formalarda onlara yardım göstərmək;

– Dövlətin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi, ölkənin tədiyə balansının inkişafı;

– Ölkənin xarici borc limitinin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması;

– Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində beynəlxalq müqavilələrin yayılması;

– Harisdə ölkənin ticarət ofisinin açılması və s.

Xarici iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək üçün Azərbaycan dövləti də bu öhdəlikləri yerinə yetirir. Nəticədə, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri daim inkişaf edir və genişlənir. Bu baxımdan ölkəmiz həmçinin CIF-in dövlət tənzimləmə sistemini də tətbiq edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət digər iqtisadi fəaliyyət növləri kimi, istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak mərhələlərini də aşağıdakı fərqlərlə əhatə edir (Abbasov Ç.M., 2015: s.45):

- Xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin ayrılmaz hissəsi kimi bazar münasibətlərinin formalaşması və digər ölkələrlə diplomatik əlaqələrin qurulmasının hərəkətverici qüvvəsidir;

- Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri sayəsində şirkət fəaliyyətini dövlət və əməkdaşlıq etmək üçün əlverişli olduğu bir tərəfdaşla aparmaq imkanına malikdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsi ilə dünya bazarına məhsul çıxartmağa yönəlmiş müxtəlif beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemidir. Bu münasibətlər beynəlxalq əmək bölgüsünə və biznes strukturlarının fəaliyyəti üçün tənzimləyici, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılmasına əsaslanır. Xarici iqtisadi fəaliyyət malların, məlumatların, işlərin, xidmətlərin beynəlxalq ticarəti, intellektual fəaliyyətin nəticələri və xarici ticarət, investisiya, sənaye kooperasiyası sahəsindəki digər fəaliyyətlər kimi xarakterizə olunur.

Yerli müəssisələr üzrə XİF-in səmərəliliyi milli vəzifələrin həlli ilə əlaqədardır (Nadirov A. 2011: s.76):

– dünya iqtisadi sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq iqtisadi şaxələndirməyə nail olmaq;

– milli istehsalı artırmaq;

– xarici və yerli istehsalçıların arasında rəqabəti gücləndirməkdən ötrü optimal şəraiti yaratmaq;

– xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində təhlükəsizliyin və aktiv inteqrasiyanın təmin edilməsi.

Buna görə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti kompleks bir sistem kimi qəbul edilməlidir. Bu sistem xarici iqtisadi əlaqələrin ticarət, maliyyə, istehsal, investisiya xidmətləri kimi formalarını nəzərə almalı və təhlil etməlidir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf təcrübəsi xarici iqtisadi əlaqələrin bəşəriyyət tarixində, ölkələrin iqtisadi və sosial rifahının əldə edilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında uzun illərdir bir-birinə bağlı olan beynəlxalq ticarətin iki sahəsini ayırmaq olar.

1-ci sahə, beynəlxalq ticarətin bölünməsinə və istehsalçı qüvvələrin beynəlmilləşməsinə dərinləşdirən ticarət maneələrini aradan götürmək məsələləri də götürülməklə beynəlxalq ticarəti liberallaşdırmaq üçün atılan addımlardır. Dünya xalqları arasında ortaq anlaşma və mədəni mübadilə, sivilizasiyaların anlaşılması, beynəlxalq istehsal amilləri üzrə sərbəst hərəkəti olan bir sıra sosial-iqtisadi komponentlərdir.

İkinci istiqamət yuxarıda göstərilən istiqamətlərin və proseslərin paralel proteksionizminin gücləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, ölkələrinə xarici kapital və mal axınının məhdudlaşdırılması cəhədidir. yəni xalqların mövcudluğu kontekstində təbii xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi arenada ümumi maraqlar və mənafeələr çərçivəsində yaşamaq qabiliyyəti ilə seçilən obyektiv, həm də subyektiv ehtiyaclardan ibarətdir.

Dövlət üzrə XİF-in tənzimlənməsinin əsas hissəsi daxili bazarları xarici rəqabətin arzuolunmaz nəticələrindən qorumağa yönəldiyi üçün bunlar XİF-in tarif tənzimlənməsi yolu ilə həll olunur. Tarif tənzimlənməsi həm ənənəvi, həmçinin XİF-in tənzimlənməsində fəal şəkildə istifadə olunan bir vasitədir. Gömrük tarifləri mallar üzərində idxal və ixrac vergi dərəcələrini təyin etməklə, dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətlə, başqa sözlə xarici ticarətlə, bu dərəcələri müəyyən bir müddətə qaldırmaq və azaltmaqla tənzimlənir. Tarif tənzimlənməsi ölkənin gömrük sərhədlərindən keçən mallara gömrük rüsumları tətbiq etməklə yanaşı, milli iqtisadi təhlükəsizliyi, ictimai qaydanı, insan həyatı və sağlamlığını, cəmiyyətin mənəvi və etik dəyərlərini qorumaqla dövlət büdcəsi gəlirlərinin yenilənməsini

təmin edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsinin əsas prioritetləri bunlardır (Əliyev V.S. 2014: s.152):

- ölkədə idxala aid əmtəə strukturunun səmərəliləşdirilməsi;
- malları idxal və ixrac etmək, valyuta xərci və gəlirlərinin ölkə daxilində uyğun nisbətini müəyyənləşdirmək;
- xarici valyutanın ölkənin gömrük ərazisinə idxalı və ixracına təsirli nəzarəti təşkil etmək;
- ölkədə istehsal və mal istehlakı strukturunda mütərəqqi bir dəyişiklik üçün şərait yaratmaq;
- ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorumaq;
- ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şərait yaratmaq.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi metodları ümumiyyətlə iki qrupa bölünə bilər - tənzimlənen iqtisadi metodlar və inzibati metodlar və ticarət siyasətinin iqtisadi alətlərinin - tarif və vergilərin tətbiqinə əsaslanan iqtisadi tənzimləmə. Bu alətlər vasitəsi ilə dövlət iqtisadi maraqları və müvafiq olaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin hərəkətini təsir edir. Eyni zamanda, hərəkətlərinin müstəqilliyi toxunulmaz qalır. Bu meyarlar daha çox bazar münasibətlərinin təbiətinə uyğundur və buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində mühüm rola malikdir. Tarif tənzimlənməsi metodu ilə dövlət xarici ticarət dövriyyəsinə idxal məhsullarının qiyməti ilə təsir edir. Beləliklə, tariflərin tətbiqi idxal olunan malların qiymətlərini artırır, lakin alıcıları bahalı xarici mallar və ya ucuz yerli mallar seçməkdən çəkindirir. Tarif tənzimlənməsi metodu əsasən daxili bazarı xarici rəqabətin zərərli təsirlərindən qorumağa yönəlib. Gömrük tarifləri, xarici iqtisadi mübadilə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirildiyi XİF-in ən vacib iqtisadi tənzimləyicisidir. Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün tarif metodu ÜTT tərəfindən müəyyən edilmiş xarici ticarət prinsiplərinə də uyğundur. Bu tənzimləmə metodu, adından da göründüyü kimi, tariflərə əsaslanır. “Gömrük tarifi” haqqında Azərbaycan Respublikasının

Qanununa görə, gömrük tarifləri, gömrük sərhədlərindən keçən mallardan tutulan gömrük rüsumlarının sistematik şəkildə müqayisəsidir.

1.2. Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun gömrük tənzimlənməsinin təşkili

Müasir şəraitdə həm ölkənin, həm də bölgələrin davamlı inkişafına böyük diqqət yetirilir. Bu baxımdan xarici və daxili bazarlarda milli maraqların qorunması üçün alətlərin effektivliyinin əhəmiyyəti artır.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyət (bundan sonra XİF) dövlət tərəfindən tənzimlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə oluna bilən xarici ticarət tənzimləməsinin müxtəlif metodları mövcuddur. Bu metodların məqsədi milli iqtisadiyyatı qorumaq, yerli və regional bazarlarda yerli istehsalçıların və mal və xidmət istehlakçılarının iqtisadi maraqlarını qorumaqdır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət, ümumiyyətlə ölkənin və xüsusən bölgələrin davamlı inkişafı üçün millətin rifahını təmin edən əsas şərtidir. Xarici iqtisadi fəaliyyət üçün nəzarət tədbirləri həyata keçirilmədən yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq mümkün deyil (Татарников К.М. 2010: с.98).

Müasir dövlət gömrüyü ticarət əlaqələrini tənzimləyən əsas vasitədir. Bir çox əsas fikir tarif təşkilində tariflərin əhəmiyyətinə təsir göstərir. Əsasən tətbiq olunan gömrük növlərinin seçilməsi, tarif strukturunun qurulması, tarif paylama sisteminin inkişafı, gömrük rüsumlarının toplanması üçün idxal olunan malların mənşə ölkəsini müəyyənləşdirmə metodunun hazırlanmasıdır. Gömrük tariflərinin iqtisadi rolu ondan ibarətdir ki, rüsumlar malların qiymətinə təsir edərək və milli bazarı qorumaqla, kapitalın yığılmasına, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mənfəət dərəcəsinə və dərəcəsinə fəal şəkildə təsir göstərərək, milli və beynəlxalq istehsaldakı fərqləri tarazlaşdırır.

Məsələn, “Gömrük tarifləri haqqında” AR-nın Qanunu ilə xarici ticarəti dövlət tənzimlənməsi üzrə mühüm vasitəsi olan gömrük tariflərinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydaları, habelə gömrük sərhədindən keçən mallara görə rüsumların toplanması qaydaları müəyyən edilmişdir Azərbaycan

Respublikasının. Qanun gömrük tarifini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir (Feyzullabəyli İ.Ə. 2014: s.13): Gömrük tarifi, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallara tətbiq olunan və standartlarının nomenklaturasına uyğun olaraq sistematik şəkildə tərtib olunan gömrük rüsumlarının məcmusudur. Ümumi bir qayda olaraq, tarif aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- müxtəlif mallar üzrə idxal tariflərini fərqləndirərək daha yaxşı bir satınalma quruluşu qurur;
- müəssisələrin sosial mühitinə və iqtisadi göstəricilərinə təsir göstərən qiymət mexanizminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir;
- xarici rəqabətin nəticəsində ciddi şəkildə zərər görən iqtisadiyyatın müəyyən milli sahələrini qoruyur;
- ölkənin mallarına bazar girişini asanlaşdırmaq, sərbəst ticarət zonaları və gömrük ittifaqları yaratmaq üçün ticarət danışıqlarında qarşı tərəfə təzyiq göstərərək aktiv xarici ticarət siyasəti aparır;
- əlverişli ticarət balansına nail olmaq üçün idxalın ixracata nisbətinin, xərcləmə nisbətinin və valyuta gəlirlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Tarifin rolu daha qabarıqdır (nəql olunan malların qiymətini artıran bir maliyyə maneəsi yaradır). Bəziləri üçün daha az əhəmiyyətlidir (xammal, müəyyən növ yarımfabrikatlar), bəziləri üçün daha vacibdir (bitmiş sənaye məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları). Gömrük rüsumları, gömrük məmurları tərəfindən ölkənin gömrük ərazisindən idxal və ya ixrac üçün çəkilən bir maliyyə deyil, həm də bu cür idxal və ixrac üçün vacib şərtidir. Gömrük üç əsas funksiyaya malikdir (Vəliyev D. 2013: s.51):

1. Müdafiə (proteksionizm) daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumaq üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətdir. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli məhsullar üçün rəqabətin olmamasıdır. Nəticədə yeni müstəqil respublikamız köhnə texnologiyalar istehsal edərək dünya bazar standartlarına cavab verən məhsul istehsal edə bilmir. Eyni zamanda, ölkənin xarici mənbələrdən asılılığı yalnız iqtisadi təhlükəsizlik üçün deyil, milli təhlükəsizlik üçün də ciddi problemlər yarada bilər. Bunun hələ

müstəqilliyini tam təsdiqləməmiş bir ölkə üçün faciəli nəticələri olacaqdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikası, digər ölkələr kimi öz təhlükəsizliyi üçün müdafiə siyasətini həyata keçirməyə çalışır.

2. Maliyyə funksiyası - maliyyə - Latin dilində səbət mənasını verən bir sözdür. Bu funksiyanın əsası fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün dövlət xəzinəsinə köçürülməsidir. Dövlət proqramlarının icrası üçün vəsait toplanması bu funksiya vasitəsilə dövlət büdcəsində həyata keçirilir.

3. Balans funksiyası. Bu funksiya daxili vergilərə tətbiq olunur, çünki daxili qiymətləri bu və ya digər səbəbdən daxili qiymətləri dünya bazar qiymətlərindən aşağı olan malların ixracına imkan vermir.

Tətbiq edilmənin məqsədindən asılı olaraq, idxal, ixrac və tranzit vergilərindən vergi tutulur. İdxal rüsumları ümumiyyətlə yerli malların daxili bazarda sərbəst hərəkətinə tətbiq olunur. Bu tapşırıqlar daxili bazarı xarici rəqabətin zərərli təsirlərindən qorumaq üçün demək olar ki, bütün ölkələr tərəfindən həyata keçirilir. İxracat rüsumları ümumiyyətlə strateji əhəmiyyətli məhsulların ixracatından daha aşağıdır. ABŞ-da ixrac rüsumlarının tətbiqi qanunla qadağandır. Nəqliyyat xərcləri tranzit üçün nadir hallarda, xüsusilə ticarət müharibəsi vasitəsi kimi istifadə olunur.

Xüsusi rüsumlar mal miqdarının vahidi üçün müəyyən bir məbləğ şəklində təyin olunur. Bu ödənişlərin üstünlüyü hesablamaların asanlıığı və sui-istifadənin mümkünsüzlüyüdür. Ancaq bu vəziyyətdə qorunma səviyyəsi malların qiymətindəki dəyişikliklərdən asılıdır. Kombinə edilmiş ödənişlər əvvəlki iki metodun qarışığından istifadə edir. Vəzifə növünə görə vəzifələr sabit və dəyişkən olaraq bölünür. Sabit ödənişlər dövlət tərəfindən bir dəfə müəyyən edilir və şəraitə görə dəyişmir. Dəyişən gömrük rüsumları hökumətin müəyyən etdiyi şərtlər daxilində dəyişən rüsumlardır (dövlət subsidiyalarının səviyyəsindən asılı olaraq dünya qiymətlərindəki dəyişikliklər). Bu tariflər, məsələn, Aİ-də Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti çərçivəsində nadir hallarda tətbiq olunur.

Gömrük tarifləri dünyanın bütün ölkələrində etibarlıdır. Milli tarif sistemi ilə yanaşı yerli (regional) tarifləri birləşdirən vahid tarif sistemi mövcuddur. Müzakirələr lazımsız tarif artımlarının qarşısını ala və azalda bilər, ticarətdəki maneələri aradan qaldırır və s. 1995-ci ilə qədər bu kimi məsələlər Qiymət və Ticarət Baş Sazişi (GATT) ilə tənzimlənirdi. O vaxtdan bəri Dünya Ticarəti adlı bir təşkilat tərəfindən tənzimlənmişdir. Güzəştlər ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr əsasında müəyyənləşdirilir və tətbiq olunur. Bu güzəştli bir müalicədir (üstünlük, bir dövlət tərəfindən digər dövlətə idxal rüsumlarının dərəcələrini azaltmaq üçün verdiyi xüsusi imtiyazdır). Bu cür təşviqlərdən istifadə yerli malların ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir (Vəliyev D., 2013: s.102).

Bəzi hallarda, gömrük rüsumları ixrac məhsulları istehsal etmək üçün lazım olan mallara birtərəfli qaydada aşağı və ya sıfır idxal rüsumları tətbiq etməklə yerli istehsal və ixracı stimullaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bildiyiniz kimi, rüsumlar yerli və dünya qiymətləri arasındakı fərqdən və ya fərqdən asılı olaraq müəyyən edilir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi ilə gömrük rüsumlarının dərəcələri arasında müəyyən bir əlaqə var. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının dərəcələri aşağıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan məhsulların yüksək rəqabət qabiliyyətinə görə daxili bazarı yüksək tariflərlə qorumağa, ixracı əlavə tədbirlər ilə stimullaşdırmağa və büdcə gəlirlərini gömrük rüsumları hesabına doldurmağa ehtiyac yoxdur. Bu vəzifələr arasında idxal rüsumları mühüm yer tutur. Bu vəzifələr xarici ticarəti tənzimləyən əsas vasitədir və ölkə iqtisadiyyatına çox ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən də idxal rüsumlarının dərəcələrini təyin edərkən bu normaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri nəzərə alınmalıdır. İdxal rüsumlarının müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri müxtəlifdir və ölkənin dünya iqtisadiyyatındakı iqtisadi çəkisi ilə müəyyən edilir. Unutmaq olmaz ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatları kiçikdir və bu ölkədə idxal mallarına olan tələbin dəyişməsi dünya qiymətlərində dəyişikliyə səbəb olmur. Azərbaycan iqtisadiyyatının da kiçik olduğunu nəzərə alsaq, görərik idxal vergiləri kiçik iqtisadiyyata necə təsir göstərir. Məlumdur ki, idxal olunan mallara rüsumların tətbiqi bu malların daxili bazarda dəyərini artıracaqdır. Nəticədə bu malların yerli

istehsalı artacaq və idxal olunan mallara tələb azalacaq. Bu, idxalın azalmasına səbəb olacaq, çünki daxili təklif və daxili tələb arasındakı fərq azalacaqdır.

İdxal rüsumlarının bir sıra iqtisadi təsiri var. Bu effektləri aşağıdakı cədvəllə izah etmək mümkündür (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: İdxal rüsumlarının bir sıra iqtisadi effektləri

İdxal rüsumlarının iqtisadi effektləri	
İstehlak effekti	malın daxili bazar qiymətinin artması nəticəsində istehlakın həcmi aşağı düşəcək
İstehsal effekti	Rüsumların tətbiqi nəticəsində malın qiymətinin artması yerli istehsalçıların istehsalı daha da artırmasına səbəb olur
Ticarət effekti	Bu effekt idxalın həcmində ifadə olunur. Əgər rüsumların səviyyəsi dünya bazarındakı qiymət arasındakı fərqdən yüksək olarsa idxalın həcmi 0-a bərabər olur. Bu halda rüsumlar qadağanedici olacaq, yəni idxal ümumiyyətlə baş vermir.
Gəlir effekti	Bu effekt idxal rüsumlarının yığılması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasında əks olunur. Bu effekt idxalın həcmi ilə idxal rüsumlarının miqdarının hasilinə bərabər olur.
Yenidən bölüşdürülmə effekti	Bu effekt istehlakçıların gəlirlərinin məhsulun istehsalçılarına yenidən bölüşdürülməsini əks etdirir. İdxal rüsumlarının tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar zərər çəkir.

Mənbə: Vəliyev D. 2013: s.102 məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İdxal rüsumlarının istehsalçılara, istehlakçılara və dövlətə təsirlərini ümumiləşdirərək, bu rüsumların ölkə iqtisadiyyatına ümumi təsirini qiymətləndirmək olar. İdxal rüsumları əsasən daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumaq üçün istifadə olunur. Yerli istehsalçılar üçün qorunma səviyyəsi tarif dərəcələrinin səviyyəsindən asılıdır. Bununla birlikdə, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş tarif normaları - nominal rüsumlar - həmişə yerli istehsalçıların qorunmasının real səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan vermir. Səbəbi nominal rüsumların idxal olunan məhsulun ümumi dəyəri ilə müəyyənləşdirilməsidir. Bununla birlikdə, həqiqi qorunma səviyyəsi yerli malların əlavə dəyəri ilə müəyyən edilir. Yalnız böyük ölkələr idxal rüsumları tətbiq edərək dünya qiymətlərinə təsir göstərə və ticarətin daha əlverişli şərtlərini təmin edərək müsbət

iqtisadi təsirlərə nail ola bilərlər. Bununla belə, bu vəziyyətdə də, müsbət təsir yalnız ticarət şərtlərindəki yaxşılaşma gəlirləri idxal istehlakındakı azalmanın itkisini aşdığı təqdirdə müşahidə olunur. Optimal rüsum dərəcəsi ölkənin iqtisadi rifahının maksimum səviyyəsini təmin edən rüsum səviyyəsidir.

Xammaldan hazır məhsula tariflərin artım faizi nə qədər yüksəkdirsə, hazır məhsulların xarici rəqabətdən qorunma dərəcəsi də bir o qədər yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan yüksək tariflər, texnologiyayı geridə qoyaraq inkişaf etmiş ölkələrdə xammal istehsalını təşviq edir. Beləliklə, bu ölkələr dünya bazarına yalnız xammal və aşağı tariflərlə çıxıb bilər. Gömrük siyasəti, dövlət iqtisadi siyasətinin ayrılmaz hissəsi kimi bazar iqtisadiyyatı tənzimləmə sistemində mühüm rol oynayır. Gömrük siyasəti, ölkənin cari və strateji hədəflərinə uyğun olaraq həm ölkə daxilində, həm də xaricdə dinamik iqtisadi tarazlığı təmin etmək üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən bir sıra tədbirləri əks etdirir.

Gömrük rüsumlarının toplanmasının üç yolu var (Nadirov A. 2011: s.71):

1. Advalor;
2. Spesifik;
3. Qarışıq.

Advalor rüsumları malların gömrük dəyərinin faiz nisbəti ilə hesablanır. Malların maya dəyəri kombinə edilmiş metoddan istifadə edilərkən əvvəlcə ad valorem dəyəri hesablanır və sonra hər iki göstərici xüsusi bir şəkildə müqayisə edilir və ən böyük dəyər alınır. Mövsümi və xüsusi gömrük rüsumları var (Nadirov A. 2011: s. 25).

Mallar üzrə ixracı və idxalı birbaşa tənzimləyən müəyyən mallara mövsümi rüsumlar tətbiq olunur. Mövsümi rüsumlar Gömrük Tarifində göstərilən dərəcələrə tabedir və bu rüsumların qüvvədə olma müddəti ildə 6 aydan çox olmamalıdır. (Gömrük Tarifləri haqqında Qanun, maddə 5):

Xüsusi növlər. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün, müvəqqəti olaraq idxal olunan mallara tətbiq edilir və aşağıdakı növlərə bölünür (Gömrük Tarifləri haqqında Qanunun 6-cı maddəsi):

- xüsusi rüsumlar;

- antidempinq vəzifələri;
- kompensasiya haqqı.

Bu rüsumların formalaşdırılması və tətbiqi qaydaları Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Antidempinq vəzifələri. Dempinq (hərfi mənada dempinq-məhv deməkdir) - malların xarici bazarlarda istehsal maya dəyərindən aşağı qiymətə satılması deməkdir. Dempinqin fərqli xüsusiyyətləri, ölkədəki aşağı və yüksək qiymətlər arasındakı kəskin fərq, satış bazarındakı rəqiblərin aradan qaldırılması Latın dilində “yayıma”, “genişlənmə” mənasını verən “expansio” sözündəndir. İqtisadi metodlarla hökmranlıq sahəsini genişləndirməyə xidmət edir.

Antidempinq (dempinqdən fərqli olaraq) rüsumlar, idxal olunan malların qiyməti ölkənin gömrük ərazisinə idxal edildiyi zaman ixrac olunan ölkənin real dəyərindən aşağı olduqda və bu cür idxal yerli istehsalçılara zərər verdikdə və ya xaric olduqda tətbiq edilir (G.T. Qanunu, Bölmə 8).

Kompensasiya haqqı (Gömrük Tarifləri haqqında Qanun, Maddə 9): Kompensasiya Latın dilində ödəniş mənasını verən təminat sözündən gəlir. Ölkənin gömrük ərazisinə idxal olunan malların istehsalı və ya ixracı üçün birbaşa və ya dolaylı subsidiyalar (subsidiya latın dilində yardım, mənasını verən subsidiya sözündən gəlir. Subsidiyalar yerli hakimiyyət orqanlarına, hüquqi şəxslərə verilir). Qarşılıqlı rüsumlar, bu cür idxalatlardan istifadə edildikdə və bu cür idxalatlar bu növ malların yerli istehsalçılarna zərər verdikdə və ya onları xaric etdikdə və bu malların ölkədə istehsalının genişlənməsinin və genişlənməsinin qarşısını aldıqda tətbiq edilir.

Konkret rüsumlar, antidempinq və antidempinq rüsumları qoyulmadan 10 gün əvvəl AR-nın səlahiyyətli orqanlarının qanunlarına uyğun olaraq istintaq aparılır. Bu vəziyyətdə verilən qərarlar ədədi qərarlara əsaslanmalıdır.

Hər bir siyasətdə olduğu kimi, gömrük siyasətinin də əsas istiqamətləri, əsas vəzifələri, hədəfləri və vəzifələri var. Gömrük siyasətinin əsas istiqamətləri:

- AR-nın daxili bazarının qorunması;

- milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq;
- ölkənin iqtisadi siyasətinin hədəflərinə çatmaqda kömək.

Gömrük güzəştləri. Bütün gömrük rüsumları qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq AR-nın Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Ölkənin ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və birtərəfli güzəştlər şəklində güzəştlər, gömrük sərhəddən keçən mallar üçün əvvəllər ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsumlardan azad olunma, rüsum dərəcələrinin azaldılması, malların güzəştlə idxal və ya ixracı deyilir.

Nəticədə, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində tarif aparatının rolu hədsizdir. Çünki tarif olmayan tənzimləmələrdən fərqli olaraq, tarif tənzimlənməsi əsasən effektivliyi və sabitliyi ilə seçilir.

1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyət və beynəlxalq hüquq münasibətləri

Milli iqtisadiyyat, qan damarları kimi maddi və intellektual qaynaqların və müxtəlif növ xidmətlərin - mal kateqoriyasına aid hər şeyin sərhəddən kənar bir hərəkəti olduğu müxtəlif münasibətlərlə bir-birinə bağlıdır.

İqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində dövlətlərin sərhədləri maddi və qeyri-maddi mənbələri keçər ki, bu da sərmayə (investisiya) qədər bir mal deyil. İnvestisiyalar tikilməkdə olan obyektlər, avadanlıqlar, qiymətli kağızlar və maliyyə axınlarının bir hissəsi və “insan kapitalı”, əqli mülkiyyətdir - bir sözlə, iqtisadiyyata sərmayə qoymağa, xarici bazara nüfuz etməyə, bu və ya digər ölkələrdə birləşməyə xidmət edən obyektlərdir (Маслов, Д. Г., 2017: с.5).

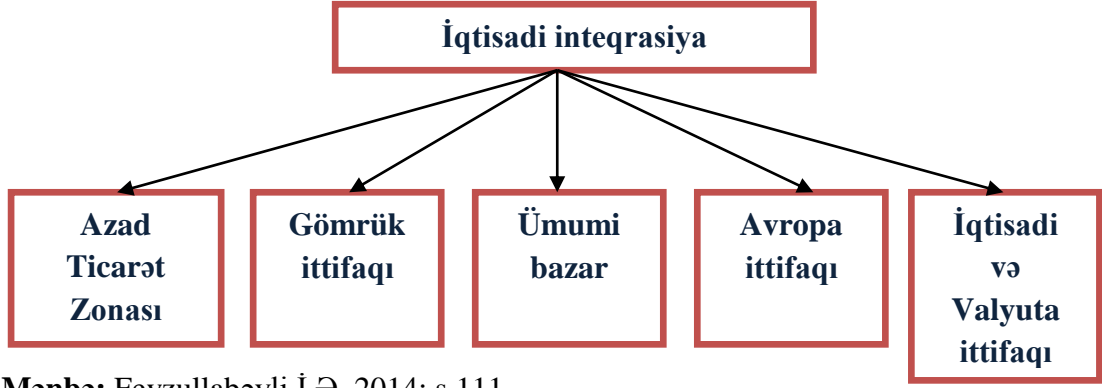
Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin yaranması daha erkən bir dövrə təsadüf edir. Bununla birlikdə, müasir ticarət müqavilələrini xatırladan ilk müqavilələr Əlavə XI-də verilmişdir. Bu müqavilələr krallar tərəfindən ikitərəfli şəkildə müzakirə edildi və güzəştlə ticarət, rəsmiləşdirmə və daha yüksək gömrük qaydaları əsasında xüsusi bir sistem quruldu. Feodallar (ticarət cəmiyyəti) dövr ərzində beynəlxalq ticarət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində tətbiq olunan dini qanunları olduğu kimi lex meycatoriamna da təsir etdi. 16-cı əsrin sonunda mərkəzi

hökumətin yenidən təşkili nəticəsində ikitərəfli beynəlxalq ticarət müqavilələrinin bağlanması praktikasını daha geniş yayıldı. Bu cür qaydalar beynəlxalq ticarətdəki fərqliliklər üzündən beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyi pozur (çünki müqaviləsi olan dövlətlər, dövlətləri olmayan dövlətlərdən daha yaxşı iş görür). Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik maraqları baxımından beynəlxalq ticarət çox tərəfli və qlobal əsaslarla tənzimlənməlidir. Daha sonra Ümumdünya Ticarət Təşkilatına çevrilən ÜTT üzvlüyünün əsas məqsədi yuxarıdakı məsələ ilə bağlı idi.

XIX əsrin sonundan XX əsrin əvvəllərinə qədər beynəlxalq ticarət münasibətlərinin beynəlxalq tənzimlənməsi metodologiyası keyfiyyətcə dəyişdi. Beynəlxalq ticarət əlaqələrini tənzimləyən beynəlxalq hüququn Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmayan müqavilələrlə məhdudlaşması mümkün olmadığından, beynəlxalq ticarət hüququ Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarından daha əhatəli bir quruluşdur. Bazarları tənzimləyən bir çox beynəlxalq müqavilələr ÜTT sisteminin xaricində fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq təşkilatlar ümumiyyətlə razılaşmaları həyata keçirmək üçün bir mexanizm kimi qurulur. Məsələn, dünya neft bazarında qiymət və ticarət siyasətlərini əlaqələndirmək üçün OPEC-in yaradılması (1961), Afrika Neft İxrac edən Ölkələrin Təşkilatı (1987), Volfram Dərnəyi (1975) və başqalarını qeyd etmək olar (Sadıqov Ə., 2016: c.121).

Ölkələr istehsal potensialını genişləndirərək məhsuldarlığı və bu səbəbdən sosial rifahı artırmaq üçün iqtisadi cəhətdən inteqrasiya edirlər. Beləliklə, iqtisadi və siyasi suverenliyin qismən itirilməsinə baxmayaraq, sosial rifahın artmasına zəmanət verilir. Bölgələrin xaricindəki bloklarla əlaqəli ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artıraraq siyasi potensialın artırılması iqtisadi inteqrasiya prosesi üçün əsas motivdir. İqtisadi inteqrasiyanın digər bir səbəbi də bir-birinə qarşı çıxmaq əvəzinə regional baxımdan bir-birinə yaxın olan ölkələrin qüvvələrini birləşdirərək maraqlar toqquşmalarının qarşısını almaqdır. İqtisadi inteqrasiya üzrə 5 mərhələ mövcuddur (Sxem 1):

Sxem 1: İqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri

Mənbə: Feyzullabəyli İ.Ə. 2014: s.111

Azad Ticarət zonası (ATZ). ATZ üzvləri arasındakı ticarəti məhdudlaşdıran və ya əngəlləyən tarifləri və kvotaları ləğv edən bir iqtisadi inteqrasiya formasıdır və üzvlərin birlik olmayan ölkələr üçün ortaq bir gömrük tarifi tətbiq etməsinə ehtiyac yoxdur. Belə birliklərdə iqtisadi siyasət və qurumların uyğunlaşması və birliyi mümkün deyil. Sərbəst ticarət zonalarının məqsədi üzv ölkələr arasında mal və xidmətlər ticarətini liberallaşdıraraq ortaq bazar yaratmaqdır. Latın Amerikasının ölkələri tərəfindən yaradılan Latın Amerikasının Həmkarları İttifaqı (LAFTA), Avropa Ticarət Bölgəsinin (EFTA) ATZ nümunəsidir (Vəliyev D., 2013: s.99).

Gömrük İttifaqı. Gömrük İttifaqı dünya praktikasında ən geniş yayılmış inteqrasiya növüdür. Gömrük birliyi sərbəst ticarət zonasının növbəti mərhələsidir. Üzv ölkələr, gömrük tariflərinin və kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsinə əlavə olaraq, birlik olmayan ölkələr üçün ortaq bir gömrük tarifi tətbiq edirlər. ATZ şərtlərinə əlavə olaraq, Gİ iştirakçı ölkələrin sərbəst xarici ticarət siyasətini məhdudlaşdırdığından daha yüksək inteqrasiya səviyyəsidir. İstehsal amillərinin hərəkət azadlığı yoxdur, ancaq əsas prinsip vahid gömrük tarifinin tətbiqi və xüsusilə sənaye malları ilə əlaqəli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Bununla birlikdə, Gömrük İttifaqının inteqrasiya prosesinin əsas ilkin mərhələsi olduğu və inteqrasiyanın statik təsirləri ilə maraqlandığı qeyd edilə bilər.

Ümumi bazar-Ortaq bazar konsepsiyası, ölkələrin kapital, əmək və investisiya portfəlləri (istehsal faktorları) konsepsiyasında ortaq iqtisadi və strateji siyasətləri həyata keçirmək söylərini qeyd edir. Əslində bu ticarət razılaşması bir gömrük ittifaqına, bazarda səmimi tərəfdaşlıq atmosferinə və iştirakçı ölkələr arasında mal

və kapitalın dinamik hərəkətinə əsaslanır. Bu ticarət tərəfdaşlar konsorsiumu eyni zamanda iqtisadi terminologiyada dördüncü integrasiya mərhələsini təmsil edir. Gömrük İttifaqından sonrakı mərhələ Ümumi Bazardır. Ümumi Bazar, hər bir üzv ölkənin daxili bazarından ibarət olan “genişlənmiş daxili bazar”dır. Daxili bazarın əsas prinsipləri bunlardır: vergi uyğunluğu, iqtisadi siyasətin nisbi uyğunluğu, istehsal amillərinin hərəkətliliyini təmin etməklə sərhəd maneələrini aradan qaldırmaq. Sərhəd baryerlərinin aradan qaldırılmasına üç mənada baxılır (Хасбулатов Р.И., 2011: с.321):

- Fiziki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması (fiziki şəxslər üçün);
- Texniki maneələrin aradan qaldırılması (qaydalar, hüquqi prosedurlar, radio və televiziya yayımı, kapital hərəkəti, xidmət dövriyyəsi);
- Maliyyə məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq və vergi tələblərinə riayət etmək.

Bundan əlavə, ümumi bazar və vahid bazar anlayışları bir çox ədəbiyyat mənbələrində bir-birinin əvəzinə istifadə olunur. Lakin vahid bazar ümumi bazardan daha detallı bir prosesdir. Əgər vahid bazar konsepsiyasının tam izah edilməsi lazımdırsa, bu, müvafiq ticarət tərəfdaşlarının qarşılıqlı məhdudlaşdırılması, texniki və maliyyə maneələrinin aradan qaldırılması kimi başa düşülür. Əsas məqsəd tərəflər arasında ticarət fəaliyyətində sərhədlərin, rəsmi prosedurların və gömrük rüsumlarının çevikliyi barədə razılığa gəlməkdir. Bu tip ortaqlıq tərəflərdən siyasi müstəqillik və ortaq iqtisadi siyasət əldə etmək üçün bir araya gəlmələrini tələb edir (www.mfa.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, 2019).

Avropa Birliyi. Avropa Birliyi, 1951 Paris Müqaviləsindən bəhs edərək “Polad və Kömür Birliyi” adı altında Avropa siyasi qanunvericiliyinə daxil edilmişdir. Roma Müqaviləsi (1957) ilə birlikdə bu təşkilat Avropa İqtisadi Birliyinə çevrildi. Tarixin göstərdiyi kimi, 1986-cı ildə Avropa Bir Bazar Sənədi imzalanmış və birlik ümumi bazara çevrilmişdir.

Fikrimizcə, regional iqtisadi integrasiya dünya üçün, xüsusən də keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün alternativ bir iqtisadi inkişaf modelidir. Avropa

Birliyi, bütün bunların gerçək bir nümunəsinin son 50 ildə məhv edilmiş bir iqtisadiyyatın dünyanın ən inkişaf etmiş və lider iqtisadiyyatı səviyyəsinə çatması olduğunu söyləyir.

Qərbi Avropa inteqrasiyasının inkişafı MDB-nin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının quruluşuna ciddi təsir göstərmişdir. AB 1970-ci illərdən bəri dünyanın ən böyük ticarət bloklarından biridir. İxracatı hazırda ABŞ-dan təxminən iki dəfə çoxdur. AB-nin dünya idxalında da rolu böyükdür. Bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının (qarğıdalı, soya və s.) Mühüm idxalçısıdır. İdxalda qida məhsulları ilə yanaşı, metal olmayan yarı bitmiş məhsulların və mineral xammalın rolu da vacibdir. Müxtəlif mineral xammal (təbii qaz, neft, boksit) istehsalındakı artıma baxmayaraq, ehtiyaclarını tam təmin edə bilmirlər.

AB ölkələri enerji istehlaklarının beşdə ikisindən çoxunu və digər xammalın dördüdə üçünü idxal edirlər. Bəzi mineralların ümumi istehlakında idxalın payı alüminiumda 75 %, volframda 77 %, sinkdə 58 % və kobaltda 95 %-dir. Gördüyünüz kimi, real iqtisadi inteqrasiya prosesləri yalnız sənayeləşmiş ölkələrdə müşahidə olunur. Keçid iqtisadiyyatları və İEO ölkələri kontekstində bir sıra problemlər (istehsal problemləri, texnoloji gerilik, məhdud investisiya bankları və s.) bu istiqamətdə irəliləməyə mane olur.

Bu vəziyyətin əsl mahiyyəti obyektiv olaraq iqtisadi inteqrasiya ilə izah olunur ki, bu da geri dönməzdir, yəni geniş miqyaslı təkrar istehsal prosesi deməkdir. İnteqrasiya istehsal, bölgü, dəyişiklik, istehlak və qərar qəbul etməsində qarşılıqlı asılılıq yaradan iqtisadi, sosial və makrososial bir prosesdir. Keçid ölkələrində və İEO ölkələrində inteqrasiya regional bir cəmiyyətin qeyri-sabitliyini vurğulayan bir dəyişiklik sahəsini ən yaxşı şəkildə ələ keçirir. Regional iqtisadi inteqrasiya prosesində üst quruluşda həm müqaviləli, həm də qarşılıqlı asılı olan çox sayda dəyişən əmələ gətirərkən müxtəliflik səviyyəsini nəzərə almaq vacibdir.

Hazırda Avropanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş 15 ölkəsini birləşdirən AB, MDB məkanında və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında vahid dövlət olaraq iştirak edir. AB üzv dövlətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsinə görə, ABŞ ilə yanaşı, Yaponiya da dünyanın ən böyük üç gücünün mərkəzlərindən biri sayılır. AB-nin

dünya siyasi proseslərində lider mövqeyi onu dünya iqtisadiyyatında aparıcı qüvvəyə çevirir.

Ərəb dünyasına da baxaraq 1981-ci ildə altı Körfəz ölkəsi (Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər və Oman) “Fars körfəzindəki əməkdaşlıq. məsləhət. Vahid bir bazarın başqa bir nümunəsi, Karib dənizi ölkələri arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün 1989-cu ildə yaradılan Karib Birliyidir (CARICOM) (<https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019).

İqtisadi və Valyuta Birliyi. İqtisadi Birlik və Valyuta Birliyi bir-birini tamamlayır. İqtisadi Birlik iqtisadi inteqrasiyanın son mərhələsidir.

İqtisadi Birlik. Bu mərhələdə daxili gömrük tarif maneələrinin aradan qaldırılması, ümumi xarici maneələrin yaradılması və istehsal amillərinin sərbəst dövriyyəsi ilə yanaşı, əsas prinsip ittifaq daxilində iqtisadi və sosial siyasətlərin koordinasiyası və uyğunlaşdırılmasıdır. İqtisadi ittifaq mərhələsində siyasi strategiyaların müəyyənləşdirilməsində, üzv ölkələrin nümayəndələrindən ibarət bir heyət qərar qəbul edən bir orqan olaraq çıxış edir. Lakin tətbiqetmə prosesi hər bir dövlət tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadi Birlik daxilində tənzimlənən siyasətlər - mal və istehsal faktorları bazarlarında təmin ediləcək inteqrasiya - yalnız gömrük maneələrinin aradan qaldırılması və ya investisiya və əmək dövriyyəsinin liberallaşdırılması ilə bitməyəcəkdir. Üzv ölkələrdə standartlardan tutmuş vergiyə və bu axınları əngəlləyən müxtəlif subsidiyalara qədər siyasət alətləri mövcuddur. Bu səbəbdən də bu sahələrdə tənzimləmə, beynəlxalq səviyyədə ətraf mühit məsələləri, bir ölkə tərəfindən həll edilə bilməyəcək genişmiqyaslı texnologiya, elmi səfərbər olmağı tələb edən sahələrdə beynəlxalq siyasətlərin izlənməsi kimi məsələlərdə ortaq siyasət yürütmək tədqiqatlar və mənbələr, strukturları pozmağa və inhisarçı tətbiqetmələrin qarşısını almağa yönəlmiş siyasətlərdə əməkdaşlıq kimi göstərilə bilər. Bu mərhələyə nümunə olaraq Maastrixt müqaviləsinə uyğun olaraq 1 yanvar 1993-cü ildə adını Avropa Birliyi olaraq dəyişdirən Avropa İqtisadi Birliyi göstərilə bilər.

Valyuta Birliyi. Bu, bir qrup ölkələrin milli valyuta məzənnələrinin dəyərlərini sabit bir məzənnəyə bağladığı və ittifaq xaricindəki ölkələrə qarşı

valyutalarını sərbəst olaraq təyin edə biləcəyi bir sistemdir. Valyuta Birliyi valyuta məzənnələrində birliyin qorunmasını, kapital dövriyyəsidəki bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını, üzv ölkələr arasında valyuta konvertasiya edilməsinin təmin edilməsini, valyutanın tam konvertasiyasının təmin olunmasını və milli valyutaların konvertasiyasında bütün bank xərclərinin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Bəzi tədqiqatçılar son mərhələnin Siyasi Birlik olduğuna diqqət çəkirlər. Beləliklə, ölkələrin pul və maliyyə siyasətlərinin uyğunlaşdırılması onların iqtisadi “tək əlli” idarəçiliyinə səbəb olacaqdır. İqtisadi əməkdaşlıq birlik, təhlükəsizlik və milli müdafiə kimi məsələləri bir araya gətirəcəkdir. Bu mərhələni əvvəlki mərhələdən fərqləndirən əsas istiqamət, milli iqtisadi müstəqilliyin demək olar ki, ləğv edilməsi və onun əvəzinə milli idarəetmənin ali formasıdır.

Dünya Ticarət Təşkilatı. Bretton Woods (1944) konfransı, II Dünya Müharibəsindən sonra dağılmış dünya iqtisadiyyatını bərpa etmək və maliyyə və ticarət sistemini canlandırmaq üçün təşkil edildi. Konfrans zamanı BVF və Dünya Bankının təməli qoyuldu. Konfransda beynəlxalq bir ticarət təşkilatının yaradılması müzakirə edilsə də, heç bir qərar verilmədi, lakin 1947-ci ildə Havana Xartiyası əsasında Tariflər və Ticarət Baş Sazişi (GATT) imzalanıb. Danışıqlar nəticəsində ÜTT quruldu. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında razılaşma 15 aprel 1994-cü ildə Mərakeşdə imzalanmışdır. ÜTT rəsmi olaraq 1 yanvar 1995-ci ildə başlamışdır. ÜTT-nin mənzil-qərarı Cenevrədədir və hazırda 164 üzvü var (Kiraeəev A., 2017: s.23).

ÜTT-nin gömrük siyasəti tarifləri qaldırmaqdan və qeyri-tarif məhdudiyyətlərini tətbiq etməkdən çəkindirir. Ölkənin müəyyən mallara görə vergi dərəcələrini artırmaması üçün tarif öhdəliklərinin siyahısında göstərilən qanuni öhdəliyə ticarət danışıqları zamanı gömrük vergi dərəcələrinin koordinasiyası deyilir.

Ödəniş ölkənin öhdəliklərini pozması şərtilə pulsuz maksimuma qədər artırıla bilər. Bu ÜTT-nin tavan nisbəti ilə əlaqəlidir. Gömrük tarif dərəcələrinin xətti endirimi endirim faktorundan istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu halda tarif

dərəcələri ölkədə tətbiq olunan tariflər üçün orta dərəcə kimi götürülür. Gömrük tarif dərəcələri 9 tarif hissəsinə bölünür. Bu bölmələr aşağıdakı kimi götürülmüşdür (Cədvəl 2):

Cədvəl 2: Gömrük tarif dərəcələri

Tarif dərəcələri	%-lə
1-ci rubrika	0
2-ci rubrika	0-5
3-cü rubrika	6-10
4-cü rubrika	11-15
5-ci rubrika	16-20
6-cı rubrika	21-30
7-ci rubrika	31-40
8-ci rubrika	41-50
9-cu rubrika	50+

Mənbə: Кираев А. 2017: с.34

İEÖ-də tətbiq olunan tariflər ümumiyyətlə 3-cü hissədədir (6-10%). İnkişaf əsasən məlumat mərkəzi tərəfindən tətbiq olunan 5 (16-20%) başlığı ilə əlaqələndirilir. AR-də tətbiq olunan tariflər Bölmə 4-ə istinad edir (11-15%). Tariflər daha əlverişli bazar şərtlərindən istifadə edən ölkələr üçün güzəştli tarif dərəcələri adlanan mövcud tariflərdən aşağıdır. ÜTT üzvlüyünün üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir (Acar F., 2013: s.72):

- ÜTT-yə üzv ölkələr üçün daha əlverişli şəraitdə dünya bazarlarına çıxış və xarici iqtisadi siyasətin şəffaflığı daxil olmaqla ticarət əlaqələrinin davamlı inkişafı;
- Ayrı-seçkilik ÜTT mübahisələrin həlli mexanizmlərindəki tərəfdaşların təzyiqi altında milli maraqların qorunmasını təmin etməklə aradan qaldırılacaq;
- Üzv Dövlətlər çoxtərəfli ticarət danışıqlarında və strateji danışıqlarda fəal iştirak edərək beynəlxalq ticarət üçün yeni qaydalar hazırlamaq və iqtisadi maraqlarını həyata keçirmək imkanı qazanacaqlar.

ÜTT-yə üzv olmaq inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox faydalı ola bilər. Beləliklə, ölkəmiz ÜTT-yə üzv olarsa, iş mühiti yaxşılaşacaq və investisiya imkanları artacaq, gömrük və xarici ticarət prosedurları daha şəffaf və asanlaşacaq,

iş aparmaq maya dəyəri azalacaq, qanunvericilik bazası yaxşılaşacaq, rəqabət və inhisarlar azalacaq və inflyasiya azalacaq.

Nəhayət, fikrimizcə, abzasın əvvəlində göstərilən inteqrasiya mərhələlərini ayırmaq mümkün deyil. Buna görə bir çox tədqiqatçı son mərhələni iqtisadi və pul birliyi adlandıraraq siyasi birlik mərhələsindən danışmamağa üstünlük verir. Bununla birlikdə, nəzəri bir kontekstdə siyasi birlik konsepsiyası ondan son ütopik üzük kimi danışmağın mənasını verir. İnteqrasiya prosesinin siyasi birlik mərhələsinə çatması üçün ortaq siyasi və hüquqi dəyərlər və təcrübələr, mədəni nisbi homojenlik, iş birliyinin ümumi hədəf intensivliyi, ortaq quruluşlar və əməkdaşlıq kimi müəyyən əlverişli şərtlər və iqtisadi yanaşmalar olmalıdır.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatı

Beynəlxalq ticari və iqtisadi əlaqələrin sahəsi artdıqca, gömrük sahəsində yeni hüquqi normalar və anlayışlar ortaya çıxacaq və gömrük qaydaları və sistemləri dəyişəcəkdir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və xarici iqtisadi və ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsi gömrüklərin dövlət quruculuğundakı rolunu, sosial-iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini daha da artırdı (Quliyev R.Ə. 2018: s.51).

Xarici ticarət əməliyyatlarının uğuru əsasən elementlərdən asılıdır: əsas şərtlər, valyuta və maliyyə, nəqliyyat və s. bu şərtlərin dəqiq işlənməsi ilə müəyyən edilir. Xarici ticarət əməliyyatlarının əsas şərtləri ilk növbədə beynəlxalq müqavilələr (əsasən ticarət) ilə gücləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ölkələrdə beynəlxalq ticarəti tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Məsələn: Fransa, Almaniya, ABŞ və İsveçrədə bu qaydalar Ticarət Qanununda müəyyən edilmişdir. Birləşmiş Krallıq xüsusi beynəlxalq ticarət qanunvericiliyi qəbul etmişdir (Malların Satışı və Alınması Qanunu 1974, bu ölkədə malların beynəlxalq ticarətini tənzimləyən yeganə qanundur) (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. 2018: s.400).

Müstəqilliyin bərpasından sonra respublikamız öz milli maraqlarını əks etdirən ticarət siyasətini formalaşdırmaq üçün müəyyən addımlar atmağa başladı. Bundan ötrü respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində optimal inteqrasiyasını təmin etmək üçün optimal xarici iqtisadi əlaqələrə malik olmaq və praktikada səmərəli istifadə etmək lazım idi. Müasir dövrdə iqtisadi, sosial və siyasi proseslər ölkənin xarici ticarət əlaqələrini, habelə yeni əsaslar üzərində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsini, qloballaşmanın güclənməsini, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsini və s. müəyyənləşdirir. Sadalanan bu cür əsas keyfiyyət dəyişikliklərini xarici ticarət əməliyyatlarını aparan zaman nəzərə almaq vacibdir. Bundan əlavə, dünyada baş verən proseslər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün zəruri şərt halına gətirmişdir. Bu

inteqrasiyanın digər bir mühüm tərəfi iqtisadi sərhədlərin dünyada mənasını itirməsi və bütün ölkələr üçün məcburi və eyni olan və tətbiq edildiyi zaman hamı üçün faydalı olan standart qanunları təmsil etməsidir. Buna görə də ölkə iqtisadiyyatının optimal inkişafı üçün zəruri şərt xarici və daxili amillərin dialektik birliyini təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatındakı mövcud vəziyyətini dəqiq qiymətləndirmək çətindir. Digər tərəfdən, zəngin təbii ehtiyatlarına, əmək ehtiyatlarına, məhsuldarlığına və əlverişli coğrafi mövqeyinə baxmayaraq, keçmiş SSRİ-də və Azərbaycanda iqtisadi, siyasi və sosial proseslər öz müstəqilliklərini bərpa etdi. Lakin görülən tədbirlər nəticəsində vəziyyət nisbətən yaxşılaşdı və inkişaf başlandı (Əliyev A., Şəkəraliyev A., Dadaşov İ. 2013: s.455).

Dünya ticarəti praktikasında xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsi prosesi əsasən aşağıdakı mənbələrə görə istifadə olunur:

- Malların Satışına dair Müqavilələrə dair BMT Konvensiyası, 1980-ci il;
- 1971-ci il, Malların Beynəlxalq Ticarətində İddiaların Şərtləri haqqında BMT Konvensiyası;
- 1985 - ci il, Beynəlxalq Mal Ticarəti Hüquqları Konvensiyası;
- Digər ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr.

Aşağıdakı amillər Azərbaycan Respublikasının ticarət siyasəti sisteminin əsasını təşkil edir (Əliyev Ş.T. 2015: s.185).

- ölkənin müstəqil ticarət siyasətinə can atmaq;
- xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılması;
- ticarət siyasətində iştirak edən beynəlxalq qurum və təşkilatların beynəlxalq ticarət əlaqələrini genişləndirmək və ölkənin milli maraqlarını qorumaq istəyi;
- Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyə hazırlıq, ölkənin mal və xidmətlər ticarətinin bu təşkilatın siyasəti ilə uyğunlaşdırılması, ölkənin təbii və milli sərvətlərindən istifadə yolu ilə ticarət əlaqələrinin inkişafı və milli maraqların qorunması ticarət;
- Azərbaycanın xarici siyasəti, beynəlxalq ticarət əməliyyatları, idxal-ixrac əməliyyatları ilə əlaqəli çevik siyasət yürütmək;

- Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində və əməkdaşlığında fəal iştirakının təmin edilməsində ticarətin rolunun artırılması;

- ticarət siyasətlərini inkişaf etdirmək və ölkənin istehlak mallarına olan tələbatını ödəmək, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün milli istehsalın təşviqi;

- ticarətin inkişafı üçün bu sahəni tamamilə liberallaşdırmaq, sərbəst ticarət əməliyyatlarını genişləndirmək üçün əlavə tədbirlər təşkil etmək, dövlət proqramlarını hazırlamaq və qəbul etmək siyasətini gücləndirmək və s.

Azərbaycan rezidentləri və müəssisələri XİF ilə məşğul olduqda, sənədlərə BMT-nin Beynəlxalq Malların Satışına dair Müqavilələrə dair Konvensiyası (Vyana Konvensiyası) daxildir ki, bu da praktik və nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Vyana Konvensiyasının özü də vacib bir hədəf olaraq, malların beynəlxalq ticarəti üçün bir sıra beynəlxalq normalar üçün vahid hüquqi rejimin qurulmasını təmin edir. Hazırda Konvensiyaya 30-dan çox dövlət qoşulub.

Qanunvericilik bazası idxal və ixrac işini tənzimləyərək Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında mühüm rol oynayır. Bir sözlə, ölkəmizdə idxal və ixrac işlərini tənzimləyən bir hüquqi baza yaradıldı, Milli Məclis, Nazirlər Kabineti xarici iqtisadi fəaliyyətləri tənzimləyən qanunları tənzimlədi, prezident fərmanlarını imzaladı və müvafiq fərman və qaydalar verdi.

Azərbaycan Respublikası dünyanın bir hissəsi olduğundan, bu standartlar beynəlxalq idxal və ixrac əməliyyatları üçün respublikamızın iqtisadi səviyyəsinə də aiddir. Eyni zamanda, idxal və ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsi milli qanunlarla tənzimlənmir. Bu o deməkdir ki, idxal-ixrac fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi normaları ilə tənzimlənilir. Tənzimləmə tədbirlərinin iyerarxiyasına aşağıdakılar daxildir:

- Konstitusiyaya;
- Gömrük Məcəlləsi;
- qanunlar;
- Prezidentin fərmanları;
- Nazirlər Kabinetinin qərarları;

- Gömrük işini aparan mərkəzi icra hakimiyyətinin (MSK) aktları.

Hər tənzimləmə tədbirinin idxal və ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsində ayrı bir yeri və əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə ən yüksək qanuni qüvvədir. Azərbaycan Respublikasının qanunları sistemin əsasını təşkil edir və bütün digər hüquq normalarına uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi Roma-Alman hüquq sisteminin bir hissəsi olduğundan, hüquq sistemi də kodlaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Qanunu 10 iyun 1997-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu məcəllə, gömrük rüsumları ilə birlikdə xarici iqtisadi fəaliyyət üçün qaydaları müəyyənləşdirir. İdxal və ixrac əməliyyatları birbaşa gömrüklə əlaqəlidir və gömrük qanunları ilə tənzimlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal-ixrac fəaliyyətləri təkcə Gömrük Qanunu ilə deyil, həm də digər qanunlarla (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məclisi) milli qanunlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komissiyası hazırda beynəlxalq standartlara uyğun yeni gömrük kodu üzərində işləyir. Çünki mövcud kodun dünya birliyinə inteqrasiya prosesində uyğun bir aktiv mexanizmi yoxdur.

Xarici ticarəti tənzimləyən müntəzəm milli iyerarxiya qanunlar, prezident fərmanları, kabinet qərarları və dövlət gömrük komissiyası qərarları ilə müəyyən edilir. Cümhuriyyət müstəqillik qazandıqdan sonra bu qanunlar bu əməliyyatların effektivliyini təmin etmək üçün idxal və ixrac məsələlərini tənzimləyən qanun olaraq qəbul edildi. Vaxt və şərtlərdən asılı olaraq, müəyyən bir sahədəki münasibətlər həll olunmasını sürətləndirmək üçün dəyişə və ya sonlana bilər. Sadə bir nümunə olaraq ümummilli lider Heydər Əliyevin bununla bağlı imzaladığı qərar və tədbirləri götürək.

15 iyun 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında XİF-ə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında Qanun imzalanmışdır.

10 yanvar 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında qanun imzalanmışdır.

5 iyun 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılmasına dair bir fərman qüvvəyə minmişdir.

6 iyun 1996-cı ildə Azərbaycan Prezidenti Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında bir fərman imzalamışdır.

8 iyun 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılmasına dair bir fərman qüvvəyə mindi. Bu fərmanların hər birinə baxsaq, ixrac edilərkən idxal və ixrac əməliyyatlarında çeviklik təmin etdiyini görə bilərik. Lakin bu sahədəki əlaqələrdəki sonrakı dəyişikliklər onların inkişafına və yeni münasibətlərə uyğunlaşmasına səbəb oldu. Bu mənada, cari idxal-ixrac münasibətlərini tənzimləyən Prezidentin 6 Avqust 1996-cı il tarixli və 609 sayılı Fərmanı, cari idxal-ixrac əməliyyatlarının hərtərəfli və təsirli bir qanuni tənzimlənməsi kimi qəbul edilə bilər (Məhərrəmov A.M., Aslanov H. 2018: s.400).

Bu akt və fərmanlar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramış və əlavələr edilmişdir.

Vaxt keçdikcə bu tapşırıqlar və qərarlar dəyişdirildi və tamamlandı. 23 iyul 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası ilə ticarət əlaqələrini tənzimləyən digər tədbirlər haqqında bir qərar imzaladı. Bu sərəncam ölkəmizdə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi, potensial ixrac sahəsinin genişləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması üçün mühitin yaradılması və sağlam rəqabətin təmin edilməsi məqsədi ilə imzalanmışdır.

1999 və 2002-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişafı və bu sahələrdə müəyyən tədbirlərin görülməsi üçün Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Bu proqramın məqsədi ticarət sahəsindəki keçid dövrünə uyğun strateji istiqamətləri müəyyənləşdirmək, strateji işləri həyata keçirmək və onlara nail olmaq idi. Proqramın əsas məqsədi ticarəti mümkün qədər sərbəstləşdirmək, əsas iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun tənzimləmə mexanizmini müəyyənləşdirmək və ticarət siyasətini formalaşdıran dövlət orqanlarının fəaliyyətini iqtisadi problemlərin həllinə yönəltməkdir (<http://www.e-qanun.az/>, 2019).

22 fevral 2017-ci ildə Prezident İlham Əliyev rəqəmsal ticarətin və xarici ticarətin genişlənməsi mərkəzi kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyini

gücləndirmək üçün digər tədbirlər haqqında qərar imzaladı. Qərarda, ölkənin müxtəlif dəniz və nəqliyyat imkanları və mənfəətlərindən istifadə edərək, ölkənin ixrac potensialının artırılması və elektron ticarət də daxil olmaqla sərhədyanı ticarətin genişləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

4 mart 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyev gömrük binasında islahatların davam etdirilməsinə dair 1853 sayılı Qərarı imzaladı. Həmin il 16 mart tarixində 1897 sayılı Strateji İqtisadi və Milli Plan imzalanmışdır. Bu tənzimləmələrə və digər qanuni müddəalara əsasən, Prezident 21 dekabr 2018-ci il tarixində yaşıl bir dəhliz sisteminin yaradılması, gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması və mövcud sistemlərin və digər marşrutların gömrük rəsmiləşdirilməsinin 21 dekabr 2018-ci il tarixinədək gücləndirilməsinə qərar vermişdir (<https://customs.gov.az/> - 2019).

Müasir Azərbaycan reallıqlarında qabaqcıl ölkələrin bu sahədəki təcrübələrinin mexaniki tətbiqi çox vaxt gözlənilən müsbət nəticələr vermir. Bu baxımdan xarici ticarət əlaqələrinin tarif tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması və aktivləşdirilməsi prosesində ölkəmizin aparıcı mərkəzlərinin və bu sahədə çalışan ayrı-ayrı məşhur alimlərin potensialını maksimum dərəcədə artırmaq lazımdır (Эмир-Ильясова Э.И. 2013: s.963).

Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, ölkəmizdə xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi sisteminin tənzimləyici bazasının sürətlə dəyişən qlobal şərtlərə uyğun təkmilləşdirilməsi bir proses olmalıdır. Xüsusilə bu çatışmazlıqlar ÜTT qaydaları və digər beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilmiş beynəlxalq standartlarla müqayisədə daha çox özünü göstərir. Yaxın gələcəkdə idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi zəruridir.

2.2. Azərbaycanca xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir vəziyyətinin təhlili

Hər ölkədə milli iqtisadiyyat doğru inkişaf yoluna ehtiyac duyur. Qlobal təcrübə göstərir ki, bir ölkənin milli iqtisadiyyatının və milli bazarının inkişafı digər ölkələrlə azad rəqabət şəraitində mümkündür və daha yüksək inkişafa səbəb olur. Buradakı əsas vəzifələrdən biri də bu və digər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya metodlarının ölkənin iqtisadi siyasətində seçilməsidir. Dövlətlər beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edir və beynəlxalq iqtisadi forma və ya müddətə üstünlük verirlər.

Müstəqillikdən sonra respublikanın üzərinə götürdüyü əsas vəzifələrdən biri də ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasını təşkil edərək iqtisadi inkişafı təmin etmək idi. Bilirik ki, Azərbaycan Respublikasında qurulmuş açıq bazar iqtisadiyyatı modelinin təbiəti, bütün İEO ölkələrində olduğu kimi, ilk növbədə iqtisadi inkişafın başlanğıc nöqtəsindən, tarixi və siyasi amillərdən, islahat modelindən, müxtəlif formaların nisbətindən asılıdır. Fərqlərinə baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan respublikamızda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətləri əsasən milli iqtisadi təhlükəsizliyin, milli maraqların həyata keçirilməsinə, ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və nəhayət, dünya iqtisadi sistemində daha uyğun inteqrasiyasını keçirmək lazım gəlir.

Xarici iqtisadi əlaqələr həm də milli iqtisadiyyatın və milli bazarın formalaşmasına və inkişafına güclü təsir göstərir. Məhdud daxili inkişaf faktorları şəraitində mövcud təbii ehtiyatlardan, elmi və texniki istehsal imkanlarından maksimum istifadə nəticəsində ixrac potensialının artması xüsusilə obyektiv zərurətə çevrilir (Səfərov S.İ. 2019: s.647).

Bu da öz növbəsində himayəçilik siyasətinin yanında müvafiq vergi, gömrük, kredit siyasətinin tətbiq edilməsini tələb edir. Bu problemin həllində xarici sahibkarları və investorları bu prosesə cəlb etmək xüsusilə vacibdir.

Ölkəmizin ixrac potensialını artırmaq üçün ilk növbədə həm xammalın dərinləşdirilməsi, həm də onların neft və qeyri-neft məhsullarının emalı, neft və neft-kimya məhsulları istehsalının artırılması, həmçinin sənaye kompleksləri hesabına təşəbbüslər vacib sayılmalıdır. Əlbətdə ki, bu prosesləri qiymətləndirmə

meyarları hər bir konkret vəziyyətdə ölkənin sosial, iqtisadi və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün inkişaf mərhələsində ölkənin perspektivli maraqları baxımından fərqli ola bilər. İqtisadiyyatın açıq bazar prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşması, milli istehsalçıların ixracata doğru stilizasiyası bazar fəaliyyətinin vacib növləri olan istehsal səmərəliliyi və sosial ədalətin sıx əlaqələndirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, istehsalın səmərəliliyi üçün bazar tələblərinin ziddiyyətli şəkildə həyata keçirilməsi bir tərəfdən cəmiyyətdə sosial fərqliliyi artırır, digər tərəfdən də təsirsiz fəaliyyətə görə iflasa səbəb olur. Bu proses rəqabətin daha sərt olduğu xarici iqtisadi fəaliyyətdə daha çox özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi fəaliyyət xarici iqtisadi əlaqələrin istehsal, iqtisadi, təşkilati, iqtisadi və əməliyyat-kommersiya vasitələrini, o cümlədən ticarət, müştərək müəssisələr, müxtəlif xidmətlər göstərmək və digər beynəlxalq əməkdaşlıq formalarını nəzərdə tutur. Xarici iqtisadi əlaqələri xarici iqtisadi fəaliyyətdən (XİF) ayırmaq lazımdır. Xarici iqtisadi əlaqələrə iqtisadi, ticarət və digər dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr daxildir. BVF ilə xarici iqtisadi əlaqələr arasındakı fərq onun dövlətlərarası səviyyədə deyil, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələr, təşkilatlar, idarələr) səviyyəsində həyata keçirilməsindədir. BVF iştirakçıları müstəqil olaraq xarici bazarı və xarici tərəfdaşları, idxal olunan və ixrac olunan malların çeşidini, müqavilənin dəyəri və qiymətini, çatdırılma müddətini və ödəmə formasını seçirlər. Hal-hazırda xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif formaları müəyyən bir qərar verməkdə tamamilə müstəqil olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda, XİF üzvləri xarici sponsorlar hesabına gəlir nisbətinin artırılmasına, alınan və göstərilən xidmətlərin həcmnin və keyfiyyətinin genişləndirilməsinə şərait yaradırlar. Xarici iqtisadi fəaliyyətə birbaşa təsir edən bir çox amillər var: dünyanın iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki bərabərsizlik, insan, xammal və maliyyə qaynaqlarının müxtəlifliyi, ölkələrin elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyi, coğrafi mövqeyi, təbii iqlim şəraiti və s. (Aslanov H.H., Nəcəfi H.D. 2017: s.23-32).

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının hüquqi və özəl qurumları 186, 2020-ci ildə 183 tərəfdaşla ticarət danışıqları aparmışlar. Təkcə 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycan Respublikasından hüquqi və fiziki şəxslər 167 ölkədə əməkdaşlıq etmiş və məhsullar 100 ölkəyə və 155 ölkəyə ixrac edilmişdir (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>).

2016-2020-ci illərdə ölkənin xarici ticarətinin dinamikasına nəzər salaraq. Ümumiyyətlə, epidemiyaya baxmayaraq, ölkəmizin dünya ticarətində uğurla inkişaf etdiyini görürük (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: 2016-2020-ci illərdə ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

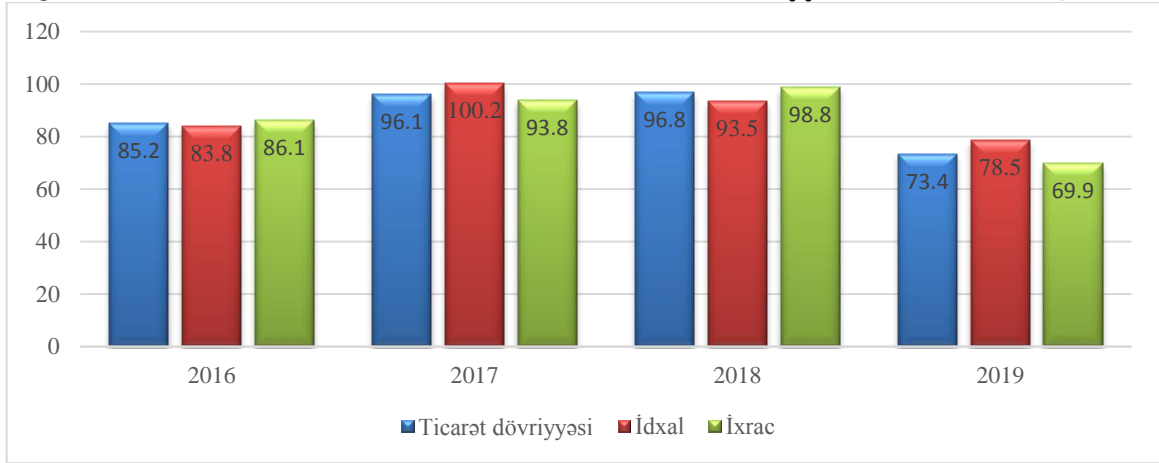
İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7
2018	30 955,0	11 465,9	19 489,1	8 023,2
2019	33 302,8	13 667,2	19 635,6	5 968,4
2020	24 471,2	10 730,7	13 740,5	3 009,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsi
<https://www.stat.gov.az/source/trade/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumi satışlar 2016-cı ildə 21.966.7 milyon dollar, 2018-ci ildə 30.923.6 milyon dollar və 2019-cu ildə 33.302.8 milyon dollar olub. 2015-ci ildə enişdən sonra 2019-cu ildə ticarətdə artım tendensiyası olmuşdur. Bununla birlikdə, 2020-ci ildə COVID-19 epidemiyası səbəbindən xarici ticarət kəskin azalma göstərdi. 2020-ci ildə ticarət dövriyyəsi 24 471,2-yə çatdı ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 7,3% azdır. 2015-ci ildə idxal 9,216,7 milyon ABŞ dolları idi. Bu rəqəm 2018-ci ildə 11 465,0 milyon dollar, 2019-cu ildə 13 667,2 milyon dollar, 2020-ci ildə 10 730,7 milyon dollar idi. İllərə baxsaq ixracatın idxaldan çox olduğunu görürük. Statistika görə, 2015-ci ildə ixracat 12 729,1 milyon dollar idi, 2018-ci ildə bu rəqəm 19 458,6 milyon dollara yüksəldi. 2019-cu ildə ixracat 19 635,6 milyon dollar, 2020-ci ildə 13 740,5 milyon dollar olmuşdur.

2020-ci ildə xarici ticarət əməliyyatları 19 milyard 894,2 milyon dollar, ixrac - 11 126,8 milyon dollar, idxal - 8767,4 milyon dollar təşkil edib. Nəticədə ticarət artımı 2 milyard 359,4 milyon dollar təşkil etmişdir.

Qrafik 1: 2016-2020-ci illərdə ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, %-lə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsi
<https://www.stat.gov.az/source/trade/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4-ə baxdıqda, 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası 183 xarici ölkə ilə xarici ticarət əlaqələrində tərəfdaş olduğunu görürük. Xarici ticarətdə iştirak edənlərin sayı 45.462 nəfər idi ki, bunlardan da 37211-i və 8251-i hüquqi şəxslərdir.

Cədvəl 4: 2020-ci ildə xarici ticarət iştirakçıları haqqında məlumat

Göstəricilər	Miqdarı (ədəd)
Xarici ölkələrin sayı	183
Xarici ticarət iştirakçılarının sayı	45 462
<i>o cümlədən</i>	
Fiziki şəxslər üzrə	37 211
Hüquqi şəxslər üzrə	8 251
Dövlət sektoru	267
Özəl sektor	7 984

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, s:3 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2019-cu ilin eyni ayları ilə müqayisədə 2020-ci ildə xarici ticarət real ifadədə 27,5%, idxalda 37,6% və ixracda 10,4% azaldı. İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, Almaniya, Ukrayna, Ukrayna, ABŞ, Hindistan, Gürcüstan, Xorvatiya, Yunanıstan, İsrail, Fransa, İspaniya, İngiltərə, Tunis, İran, Çexiya ilə xarici ticarətin 86% -i bu

ölkələrin payına düşmüşdür (<http://www.azerbaijan-news.az/view-207047/azerbaycanin-xarici-ticaret-dovriyyesi-20-milyard-dollar-catir>).

Cədvəl 5: 2019-2020-ci illərdə ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr

Ölkələrin adı	2019	Ölkələrin adı	2020
	Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə		Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə
Cəmi	100 (33 302 818.24 min ABŞ dolları)	Cəmi	100 (24 471 287.85 min ABŞ dolları)
İtaliya	18,14	İtaliya	18,67
Türkiyə	13,54	Türkiyə	17,00
Rusiya	9,07	Rusiya	10,92
Çin	6,56	Çin	7,55
Almaniya	4,93	Almaniya	3,34
İsveçrə	4,21	Ukrayna	3,15
İsrail	4,13	ABŞ	2,70
Hindistan	3,28	Hindistan	2,38
Ukrayna	2,43	Fransa	2,28
ABŞ	2,38	Yunanıstan	2,19
Fransa	2,36	Gürcüstan	2,19
İspaniya	2,32	Xorvatiya	1,93
Böyük Britaniya	2,12	İsrail	1,90
Çexiya	2,11	Böyük Britaniya	1,86
Gürcüstan	1,98	İspaniya	1,75
Digər ölkələr	20,54	Digər ölkələr	20,19

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 5-də ticarətdə iştirak edən əsas ölkələri və onların payları təhlil edilmişdir. Ölkəyə və dünyaya yayılan COVID-19 (koronavirus) pandemiyası xarici ticarətlə yanaşı bütün sahələri də təsir altına aldı. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 2020-ci ilin eyni dövründə bu, 24 471,2 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu, 2019-cu illə müqayisədə 0,7% azdır. 2019, 2020 arasında xarici ticarət baxımından ilk üçlük arasında İtaliya, Türkiyə və Rusiya yer alır.

2019-cu ildə ölkəmizə idxal olunan məhsulların ümumi dəyərinin 16,76% -i Rusiya, 12,05% -i Türkiyə, 10,48% -i Çin, 8,95% -i İsveçrə, 5,62% -i ABŞ və 5,20% -i Almaniya, 3,42%, Ukrayna 3,32 %, İran 2,91%, İtaliya 2,71%, Avstraliya 2,16%, Fransa 1,83%, İngiltərə 1,70%, Yaponiya 1,62 % digər ölkələr

təşkil edir. 2020-ci ildə idxal 2019 ilə müqayisədə azalmışdır, bunun əsas səbəbi COVID-19 epidemiyasının mənfi nəticəsidir.

Statistik analiz göstərir ki, ümumiyyətlə idxalın coğrafiyasına nəzər salsaq, yüksək konsentrasiya var. 2019-cu ilin təhlil olunan dövründə ölkəmizin əsas idxalının 71,2% -i, 2020-ci ildə isə 74,75% -i 10 ölkənin payına düşür. İdxalın strukturunda ən böyük paya sahib üç ölkə Türkiyə, Çin və Rusiyadır. Birlikdə onların payı 2019-cu ildə 39,29%, 2020-ci ildə 46,04% təşkil edib. Böyük hissələrə sahib qalan 7 ölkə, ABŞ, Ukrayna, Almaniya, İran, Kanada, İtaliya və Avstraliya da daxil olmaqla 2019-cu ildə bütün idxalın 34,29% -ni, 2020-ci ildə isə 28,71% -i təşkil etmişdir.

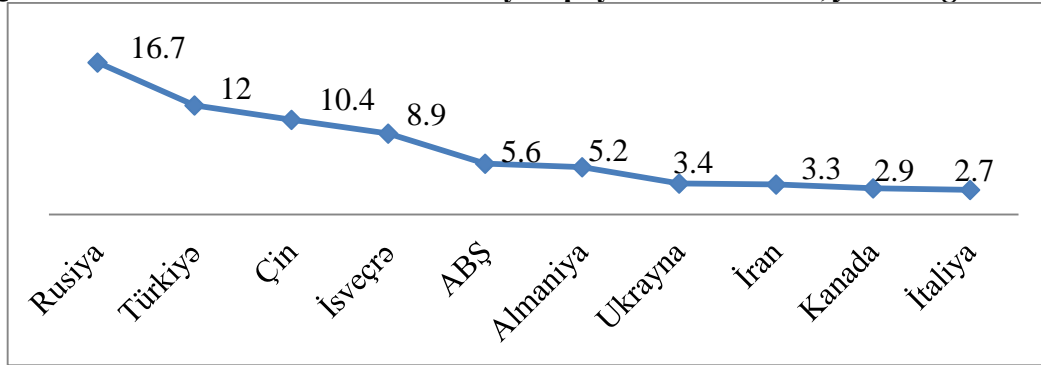
Cədvəl 6: İdxalda əsas ölkələr (2019-2020)

2019		2020	
Ölkələr	Ümumi idxala nisbətən %-lə	Ölkələr	Ümumi idxala nisbətən %-lə
Rusiya	16,76	Rusiya	18,29
Türkiyə	12,05	Türkiyə	14,57
Çin	10,48	Çin	13,18
İsveçrə	8,95	ABŞ	5,93
ABŞ	5,62	Almaniya	5,44
Almaniya	5,20	Fransa	4,18
Ukrayna	3,42	Ukrayna	3,90
İran İslam Respublikası	3,32	İtaliya	3,69
Kanada	2,91	İran İslam Respublikası	2,80
İtaliya	2,71	Böyük Britaniya	2,77
Avstraliya	2,16	Yaponiya	1,82
Fransa	1,83	Koreya Respublikası	1,66
Böyük Britaniya	1,70	Belarus	1,38
Yaponiya	1,62	Hindistan	1,17
Belarus	1,51	Qazaxıstan	1,08
Digər ölkələr	19,77	Digər ölkələr	18,14

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumiyyətlə, 10 ölkə ilə əlaqəli idxalın əsas hissələrinin dinamikası aşağıdakı qrafiklə təmsil oluna bilər

Qrafik 2: 2020-ci illərdə idxalda ən böyük paya malik 10 ölkə, yükünə görə %-lə

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 7: İxracda əsas ölkələr (2019-2020)

2019		2020	
Ölkələr	Ümumi ixrac nisbətən %-lə	Ölkələr	Ümumi ixrac nisbətən %-lə
İtaliya	28,72	İtaliya	30,36
Türkiyə	14,58	Türkiyə	18,91
İsrail	6,78	Rusiya	5,16
Hindistan	4,87	Yunanıstan	3,81
Almaniya	4,75	Xorvatiya	3,43
Çin	3,83	Gürcüstan	3,36
Rusiya	3,73	Hindistan	3,32
İspaniya	3,59	İsrail	3,18
Çexiya	3,30	Çin	3,15
Gürcüstan	2,99	Ukrayna	2,57
Avstraliya	2,16	İspaniya	2,40
Fransa	2,73	Tunis	2,27
Böyük Britaniya	2,40	Portuqaliya	1,75
Xorvatiya	2,22	Almaniya	1,70
Tailand	1,83	Çexiya	1,66
Portuqaliya	1,80	Digər ölkələr	12,97
Digər ölkələr	11,88	-	-

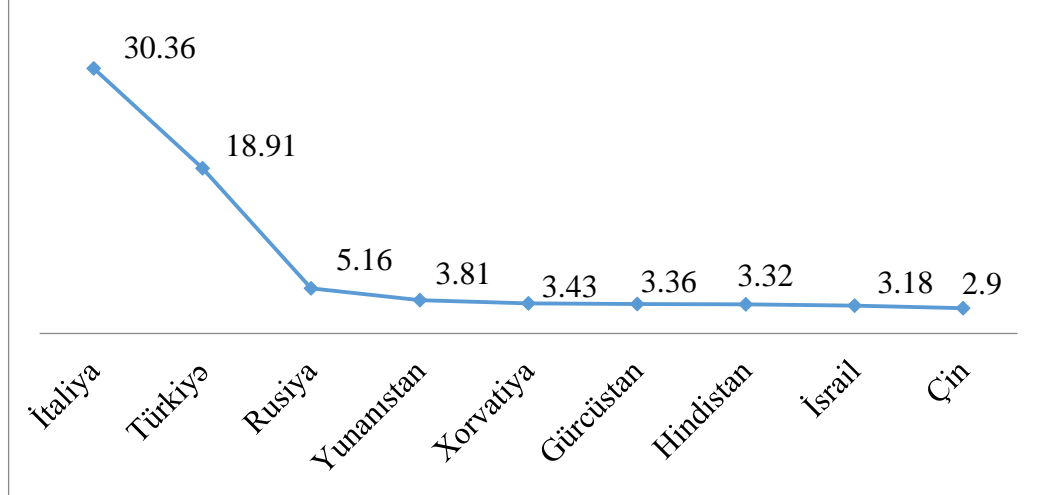
Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

10 ölkə ilə əlaqəli ixracın əsas hissələrinin dinamikası aşağıdakı qrafiklə təmsil oluna bilər.

2020-ci ildə qeyri-neft və qaz hasilatı illik müqayisədə 6,9% və illik 14,11% azalaraq 911,9 milyon dollara düşdü. 2019-cu ilin təhlil olunan dövrü ərzində ölkənin əsas ixracatının 71,14% -i, 2020-ci ildə isə 74,25% -i ilk 10 ölkənin payına düşmüşdür. Statistik nəticələrə görə ixracatın 32,0 %-i İtaliyaya, 19,2%-i

Türkiyəyə, 5,0 %-i Rusiyaya, 4,2 %-i İsrailə, 3,7 %-i Hindistana, hər biri 3,2 % olmaqla Yunanıstan, Çin və Xorvatiya, Gürcüstan 1% Ukraynaya 3,0 %, Çex Respublikasına 2,1%, Tunisə 1,9%, Vyetnam 1,7%, hər biri 11,1% olmaqla Portuqaliya və İspaniyanın payına düşmüşdür (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>).

Qrafik 3: 2020-ci illərdə ixracda ən böyük paya malik 10 ölkə, yekuna görə %-lə

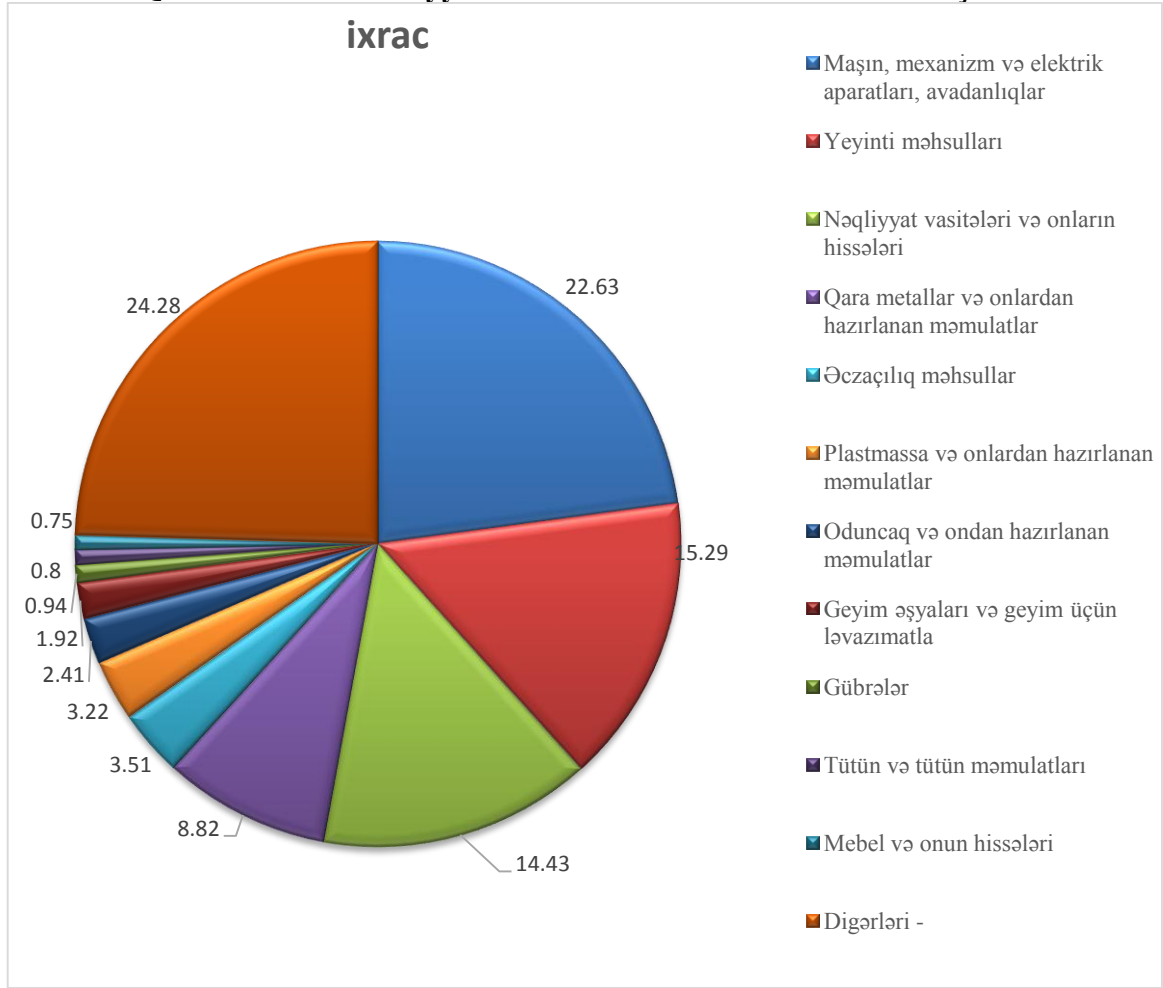

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikə nəzər salsaq görərik ki, 2020-ci ildə ixracda ən yüksək paya malik ölkələr üzrə 1-ci yerdə olan ölkə İtaliya (30,36 %), 2-ci yerdə Türkiyə (18,91 %), 3-cü yerdə Rusiya (5,16 %) gəlir.

2020 və 2019-cu ilin eyni dövrünü müqayisə etsək, təzə tərəvəz ixracatı 4,3%, kartof - 32,0%, meyvə və tərəvəz şirələri - 3,8%, bitki yağları - 1,8%, çay - 0,5%, marqarin, digər yağlar - 52,1% , polietilen - 39,8%, ferro-metal borular - 1,8 dəfə, bentonit torpaq - 5,2%, təzə meyvələrin ixracı - 24,5%, şəkər - 25,9%, tütün - 25,9%, tərəvəz və meyvələr - 0,8%, təbii üzüm şərabı və üzüm su - 52,2%, pambıq lifi - 18,4%, pambıq lifi - 22%, xam alüminium - 5,8% artmışdır (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>).

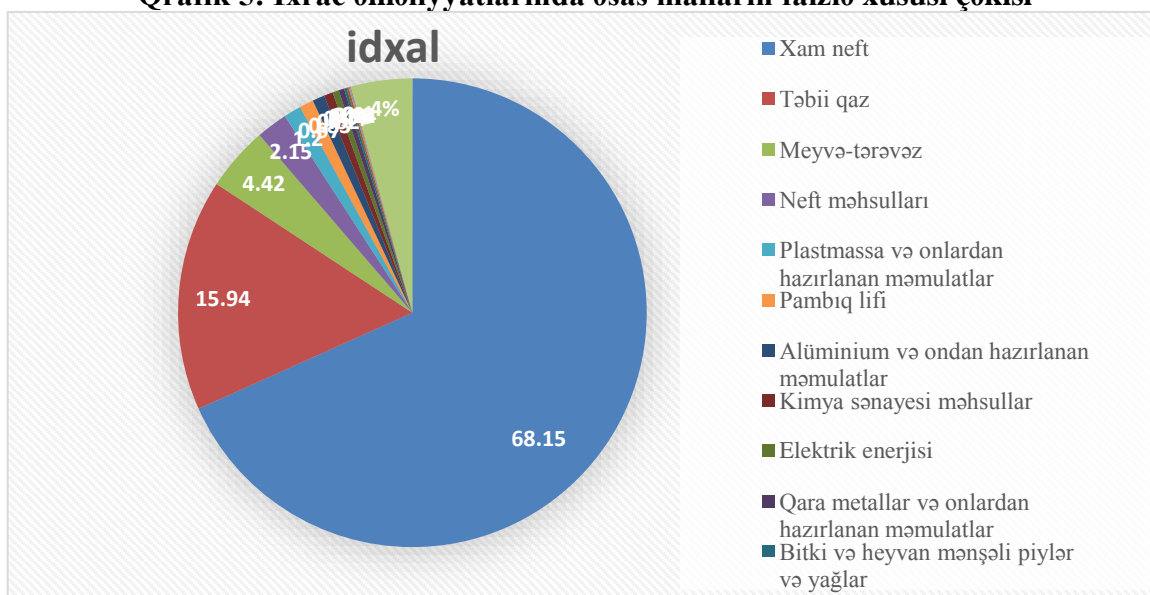
Qrafik 4: İdxal əməliyyatlarında əsas malların faizlə xüsusi çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika Hesabat dövrü:01.01.2020 - 31.12.2020, s:29 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ilin eyni dövrünə görə 2020-ci illə müqayisədə təzə meyvələrin idxalı 15,0%, bitki yağları - 10,1%, şəkər və xam şəkər - 11,0%, yağlar, digər yağlar - 5%, çörək məhsulları - 34%, çay -% 10,0, mal əti - 29,4%, toyuq və ət məhsulları - 2,1%, təzə tərəvəz - 26,4%, avtomobil - 29,2%, dərman - 1,7 dəfə, xam polad - 10,5%, ferro metal ağaclar - 1,7 dəfə, buğda idxalı artarkən 23,1 % və texnika - 23,1%, ev soyuducuları - 39,2%, kartof - 0,8%, siqaretlər - 80,1%, metal polad borular - 13,5%, metal tullantıları - 3,4%, təkərlər - 14,4%, ev kondisioneri -% 24,7, mebel - 23,2%, yük maşınları -% 15,6, polietilen - 14,8%, paltaryuyan maşınlar - 4,8%, metal metal künclər - 7,0%, avtobuslar - 24,8%, sement - 92,1% azalmışdır (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>).

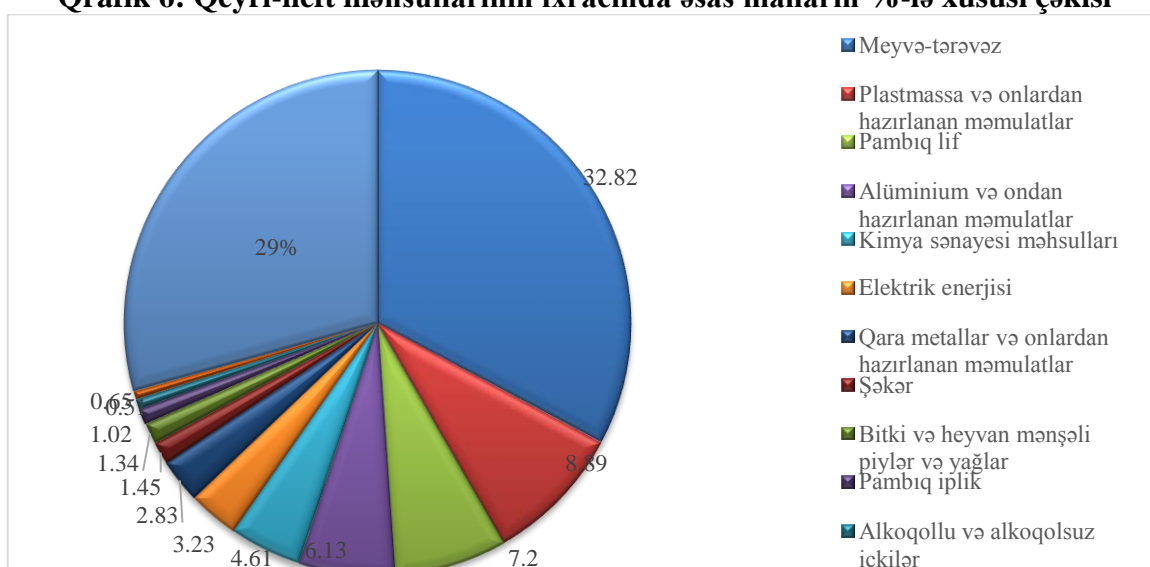
Qrafik 5: İxrac əməliyyatlarında əsas malların faizlə xüsusi çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, s:29 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Rusiyaya 40,6 %, Türkiyəyə 19,4 %, İsveçrəyə 10,5 %, Gürcüstana 8,4 %, Çinə 3,1 %, Ukraynaya 2,4 %, İtaliyaya (qeyri-neft və qaz məhsullarının ixracının dəyəri 2,1 %), Qazaxıstan 1,6 %, İran 1,2 %, Türkmənistan 1,0 %, Belarusiya 1,0 %, Amerika Birleşik Devletləri 0,9 %, Almaniyaya 0,9 % göndərilən mal payı üstünlük təşkil etmişdir.

Qrafik 6: Qeyri-neft məhsullarının ixracında əsas malların %-lə xüsusi çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, s:30 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2020-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi nəticələrinə həsr olunmuş iclasda iqtisadi sahədə əldə olunan müsbət göstəriciləri qeyd edərək son illərdə kənd təsərrüfatında ciddi dəyişikliklərin olduğunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda, Prezident hesabat dövründə Elektron Kənd Təsərrüfatı Proqramının həyata keçirildiyini, fermerlərə subsidiya verilmə mexanizminin təkmilləşdirildiyini, məhsulun artırılması üçün vacib tədbirlərin həyata keçirildiyini və ixrac bazarının genişləndirildiyini qeyd etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı ilə bağlı heç bir çətinlik yoxdur. məhsullar. Bu ilin ilk dörd ayında ölkədən 493,3 ton çay (keçən ilin eyni dövründəki 419 tona qarşı), 7 min ton fındıq və 58,9 min ton pomidor ixrac edilmişdir (Binyətoğlu V. 2020: s.5).

COVID-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatına öz təsirini göstərmişdir. Koronavirus iqtisadiyyata ziyan vurduğu kimi həm də ticarətin azalmasına səbəb oldu. Koronavirus səbəbindən ölkənin bütün sərhədlərində sərnəşin və avtomobillərin hərəkəti müvəqqəti məhdudlaşdırılsa da, idxal əməliyyatları və tranzit yüklər maneəsiz həyata keçirilir. Pandemiyaya qarşı mübarizədə gömrük işçiləri gücləndirilmiş iş rejimində çalışmağa davam edirlər.

Fikrimcə pandemiya zamanı xarici ticarətin davamlılığını, həm bazar iştirakçılarının, həm də iqtisadi qurumların davamlı fəaliyyətini təmin etmək vacibdir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektorunun liberallaşdırılması siyasəti iqtisadi artımı təmin edəcək xalis ixraca əsaslanan müsbət xarici ticarət balansını yaratmaq məqsədi ilə davam edəcəkdir.

2.3. Azərbaycanca xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri

Dünyanın iqtisadi inkişaf təcrübəsi xarici iqtisadi əlaqələrin ölkə tarixində, ölkələrin iqtisadi və sosial çiçəklənməsində mühüm rol oynadığını göstərir. Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması da daxil olmaqla beynəlxalq ticarətdə bu illər ərzində bir-biri ilə əlaqəli olan iki sahə var. Birinci istiqamət, ticarətin liberallaşdırılması, o cümlədən beynəlxalq əmək bölgüsünün (ITP) dərinləşməsinə, istehsal güclərinin beynəlmilləşməsinə, dünya xalqları arasında transmilli əməkdaşlığa və qarşılıqlı mübadiləyə mane olan ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasına yönələn addımlardır (Aslanov H.H. 2006: s.144-154).

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək və milli maraqları qorumaq üçün xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyir. Xarici iqtisadi fəaliyyət dövlət tənzimləmə meyarlarından asılı olaraq müxtəlif yollarla (iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif) həyata keçirilir. Tarixi və xronoloji baxımdan xarici ticarət siyasətinin əsas anlayışları merkantilizm, proteksionizm və sərbəst ticarət siyasətidir. Merkantilist xarici ticarət siyasəti milli mövqeləri gücləndirmək üçün dövlətin belə hesab edirdi:

- müsbət ticarət balansını qorumaq;
- tariflər, kvotalar və digər ticarət siyasəti vasitələri ilə müsbət ticarət balansına sahib olmaq üçün xarici ticarəti tənzimləmək;
- xammalın ixracını qadağan etmək və ya ciddi şəkildə məhdudlaşdırmaq, ölkə daxilində istehsal olunmayan xammalın rüsumsuz idxalına icazə vermək və qızıl ehtiyatlarının yığılmasına imkan vermək və s.

Sərbəst ticarət modeli ideal bir məzmunu malikdir və bütövlükdə xarici ticarət siyasətinin birmənalı istiqaməti əsas hədəflərdən biridir. Bu effektiv yanaşma aşağıdakı amillərə əsaslanır:

- Proteksionist tədbirlərə əsaslanan səmərəliliyin itirilməsinin qarşısını almağın yeganə yolu sərbəst ticarət rejiminin tətbiqi,
- sərbəst ticarət siyasətləri istehsal və istehlak üçün təhrif olunmuş təşviqləri aradan qaldırarkən əlavə fayda təmin edir;

Müasir qloballaşma şəraitində sərbəst ticarət xarici ticarət siyasəti üçün ən yaxşı seçimdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, gömrük idarəsi Macarıstanda gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində əsas qurumdur. Gömrük və gömrük tənzimlənməsi metodu ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu tənzimləmə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, daxili bazarı qorumaq, xarici valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə və nəzarət etmək və büdcə gəlirlərini artırmaq üçün alətlərin istehsalını tələb edir. Tariflər XİF-in inkişafı və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdir. İdxal gömrük tarifi xarici iqtisadi fəaliyyət mərkəzi üçün gömrük tarifinin tənzimlənməsi kimi çıxış edir. Adətən, idxal gömrük tarifi milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini qoruyur və xarici ticarət siyasətinin fəal təşviqi və milli mal ixracının formalaşması üçün şərait yaradır. Bu səbəbdən ixrac-idxal siyasəti formalaşdırılarkən, sosial inkişaf, iqtisadi maraqlar və sosial maraqlar baxımından inkişaf etdirilir və tənzimlənir, dövrüyyə sisteminə daxili ehtiyatları və iqtisadi təhlükəsizliyi gətirir. İdxal strukturu istehlak və istehsal roluna uyğun olaraq formalaşır. İdxalın istehlakçı təbiəti ölkədən valyutanın çıxmasına, onun resursları hesabına ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ləngiməyə və xidmət və mal bazarlarının idxaldan asılılığına səbəb olur. İxrac-idxal siyasətinin əsasları, idxal və ixracın tənzimlənməsi və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində gömrük orqanlarının mexanizmlərini və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, istehlakçıların və daxili bazarın qanuni müdafiəsi elmi proqnozlar və optimal qərar qəbulu əsasında müvafiq olaraq seçilən gömrük rüsumları və vergiləri ilə tənzimlənir. Gömrük rüsumları və ödənişləri ölkənin qiymət siyasəti və istehsal xərcləri ilə də tənzimlənir. xarici investorlar və yerli sahibkarlar. Hər bir ölkənin inkişaf prosesində atacağı bəzi addımlar var və iqtisadi siyasət bu addımlara əsaslanır. Buna görə gömrük siyasəti dövrün iqtisadi siyasəti ilə uyğundur. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan vahid tarif sistemi və 16 aprel 2001-ci ildə təsdiq edilmiş tarif sistemi gömrük tariflərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır (Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. 2015: s.168).

Hazırda XİF üçün dövlət tənzimləmə sistemləri dünyanın bütün ölkələrində fəaliyyət göstərir və yeni iqtisadi müstəqillik qazanmış ölkəmizdə digər ölkələrin əsas təcrübəsinə əsaslanan prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən bir tənzimləmə sistemi formalaşır. Bütün bu sistemlərin fərqli ölkələrdə müəyyən fərqləri var. Aşağıda işlərinin ümumi prinsipləri verilmişdir:

Dövlət suverenliyi prinsipi. Bu prinsip aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- milli iqtisadi maraqları nəzərə alaraq müstəqil xarici iqtisadi siyasət aparmaq;
- beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində bağlanmış müqavilə və müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirmək;
- xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləyən milli dövlət orqanları (milli gömrük orqanları və s.) Sistemi yaratmaq.

XİF-in azadlığı prinsipi. Bu prinsip xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının aşağıdakı hüquqlarını təmin edir:

- xarici iqtisadi əlaqələrə könüllü qoşulma hüququ;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdəki vəsaitlərə sahib olmaq, sərəncam vermək və istifadə etmək hüququ;
- həmin vilayətlərin qanunlarına uyğun olaraq başqa vilayətlərdə ofis açma hüququ;
- milli və beynəlxalq qeyri-hökumət iqtisadi təşkilat və birliklərində iştirak etmək hüququ.

Xarici iqtisadi operatorlar arasında hüquqi bərabərlik və ayrışdırılış yol verilməməsi. Bu prinsipə aşağıdakılar daxildir:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin bərabərliyi;
- dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinə və ayrışdırılışın məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərə dair bütün hüquqların qadağan edilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər hansı bir qurum tərəfindən məhdudlaşdırıcı siyasətin qəbul edilməzliyi.

Qanunun aliliyi. Bu prinsipə aşağıdakılar daxildir:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin yalnız dövlət qanunvericiliyinə uyğun tənzimlənməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin fəaliyyəti zamanı dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək öhdəliyi;

- dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin bütün subyektlərinin qanuni mənafeələrindən və hüquqlarından qorunması.

XİF iqtisadi tənzimləmə metodlarına və alətlərinə üstünlük vermə prinsipi. Bu prinsip bazar münasibətlərinin fəaliyyətindən irəli gəlir (Авдокушин Е.Ф. 2014: с.264).

Dünyadakı son on ildə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər, xarici iqtisadi fəaliyyətin milli sistemlərinə təsir edərək, dünya iqtisadi sisteminin inteqrasiyasının və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin vahid hüquqi, inzibati və təşkilati əsasda qurulmasının əsasını qoyur. AR-nın iqtisadi və ticarət əlaqələri ümumiyyətlə iki mərhələyə bölünür:

- Müstəqillik elan olunana qədər SSRİ daxilində Azərbaycanın iqtisadi və ticarət əlaqələri;

- Müstəqil Azərbaycanın ticarət və iqtisadi əlaqələri.

Birinci mərhələdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi münasibətlərinə iki tərəfdən yanaşmaq məsləhətdir. Azərbaycan Respublikası müttəfiq respublikalarla geniş iqtisadi və ticari əlaqələrə malik idi. Ancaq bu münasibətlər birlik içində (dövlətdaxili) idi. Vahid milli iqtisadiyyatın mürəkkəb tələbləri respublikaların fərdi ittifaqdakı iqtisadi maraqları baxımından qiymətləndirildi. Bu tip ticarət və iqtisadi münasibətlər xarici ticarət nəzəriyyəsinin müddəalarını tam şəkildə həyata keçirən münasibətlər kimi qəbul edilə bilməz.

Bu dövrdə müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın uzaq xarici iqtisadi əlaqələrini inkar etmək mümkün deyil. O dövrdə ölkənin sənaye istehsalının bir hissəsi ixrac olunurdu. Ancaq iqtisadi maraqlarını həyata keçirən Azərbaycan bu münasibətlərdə bir dövlət (subyekt), müstəqil bir dövlət olaraq iştirak edə bilmədi, tələb və iddialarını yerinə yetirə bilmədi, yəni belə bir mexanizmə sahib bir ölkə deyildi. Sovet dövründə xarici ticarət dövlətin əlində idi.

Birliyi orqanlarında bu işi yalnız xarici iqtisadi əlaqələrin strukturları həyata keçirə bilər. Bu vəziyyətdə respublikaların idarəetmə orqanlarında məhdud səlahiyyətlər daha formal idi. Şübhəsiz ki, pulsuz idxal-ixrac, hesablaşmalar, milli valyuta, idarəetmə strukturları və s. aparan müstəqil bir Beynəlxalq Valyuta Bankı. Atributları olmayan bir respublikanın müstəqil xarici ticarət siyasəti yürütməsi çətin idi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı təcrid olunmamış, geniş iqtisadi və ticarət əlaqələrini davam etdirmişdir. 1991-ci ildə ittifaq dağılanda ölkənin milli gəlirinin 1,6% -i Azərbaycan Respublikasından gəlirdi (Əliyev A.Ə. 2013: s.264).

Hazırda tarif metodu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində mühüm iqtisadi rol oynayır. Bu metod açıq şəkildə daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumağa xidmət edir. İdxal rüsumları gömrük tənzimləmə sistemində mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar ümumiyyətlə xarici ticarət əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsi anlayışından kənarlaşırlar. Tədqiqat qrupu hesab edir ki, tariflər gömrük vergisi dərəcəsi məhsulları olduğundan xarici ticarət müştəriləri üçün tariflərin tənzimlənməsi yalnız vergi tənzimlənməsi yolu ilə başa düşülməlidir. Tədqiqatçıların başqa bir qrupu, xarici ticarət fəaliyyəti üçün tarifin düzəldilməsinin bütün rüsumların (vergilər, yığımlar, ödənişlər və xərclər) düzəliş demək olduğunu israr edir (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2019: s.452).

Xarici ticarət əməliyyatları üçün tarif tənzimləmə konsepsiyası yalnız gömrük rüsumlarını deyil, bütün gömrük rüsumlarını və digər ödənişləri də əhatə etməlidir. Gömrük məsələlərində, gömrük tarifi anlayışı ümumiyyətlə gömrük və gömrük rüsumları (əlavə dəyər vergisi, aksiz və yol vergisi) üçün bir müddət kimi qəbul edilir. Vergisiz mexanizm gömrük orqanlarına sərhəd xaricində olan hər hansı bir məlumat verildikdə işləyir. Bu mexanizmin ləğvi, gömrük orqanlarına istənilən formada (pul, bank zəmanəti, təminat və s.) ödənilən vergi və rüsumların qaydaların tələblərinə uyğun olaraq ödənilməsidir (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. 2018: s.400).

Fikrimizcə, ikinci qrup tədqiqatçıların fikirləri reallığı daha çox əks etdirir. Bu baxımdan araşdırmanı məqsədəuyğun hesab edirik. İqtisadçılara görə gömrük

tənzimlənməsi dövlətin qiymət mexanizmi vasitəsi ilə xarici iqtisadi əlaqələrə təsirinin ölçüsü kimi qəbul edilməlidir. Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi ölkənin gömrük sərhədindən keçən bütün maddi və əqli mülkiyyət obyektlərinin iqtisadi tənzimlənməsi vasitəsi kimi başa düşülməlidir. Belə bir iqtisadi tənzimləmə vasitəsinin xarici ticarət əməliyyatlarına müdaxiləsi işləmə mexanizmi yaradır. Bütün gömrük münasibətlərinin mövcudluğunu müəyyən edən bu mexanizmdir. Buna görə bu mexanizmin hərtərəfli öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, vacib istiqamət kimi onun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirildi. Bu mexanizmin ümumi mahiyyətini başa düşməyin yeganə yolu xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimləmə mexanizminin hər bir elementini ayrı-ayrılıqda aydınlaşdırmaqdır. Gömrük tariflərinin tənzimlənməsi üçün hüquqi əsas Azərbaycan Respublikasının Tarif Qanunudur. Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün vacib vasitə olan gömrük tariflərinin təyin edilməsi və tətbiq edilməsi qaydaları və Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallara görə vergi yığılması qaydaları aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikasının adətləri koordinasiya olunmuş məhsulların müəyyənləşdirilməsi və kodlaşdırılması sistemində əsaslanır. Bu, beynəlxalq təcrübə və standartlara uyğun olaraq tarif sisteminin şəffaflığını tam təmin edir. Azərbaycan Respublikasının tarifi ixracatın artması, eyni zamanda iqtisadi böyümə, bərabər rəqabət və xarici investisiyaların cəlb edilməsi arasında biznesin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağa meyllidir.

Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas hissəsi daxili bazarı xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorumaq olduğundan bu vəzifələr xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi ilə xüsusi həll olunur. Gömrük tənzimlənməsi ənənəvi və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün fəal şəkildə istifadə olunan bir vasitədir. Tariflər mallara, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinə, başqa sözlə xarici ticarətə idxal və ixrac vergisi dərəcələri tətbiq etməklə, bu tarifləri bir müddət artırmaq və ya azaltmaqla tənzimlənir. Gömrük tənzimlənməsi malların idxalına görə gömrük rüsumlarının toplanması yolu ilə milli iqtisadi təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, insan həyatı və sağlamlığının,

cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin qorunmasını və dövlət büdcəsi gəlirlərinin yenilənməsini təmin edir. Tarifin əsas məqsədi budur (Rzayev P.Q. 2018: s.45-62):

- ölkədəki idxalın əmtəə quruluşunun rasionalizasiyası;
- ölkə daxilində mal idxalı və ixracı, valyuta gəlirləri və xərclərinin əlverişli nisbətində təmin edilməsi;
- xarici valyutanın ölkənin gömrük ərazisinə idxalı və ixracına təsirli nəzarətin təşkili;
- ölkədə məhsul istehsalının və istehlakının strukturunda mütərəqqi bir dəyişiklik üçün şərait yaradılması;
- ölkə iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması;
- ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması.

Müasir dövlət gömrüyü ticarət əlaqələrini tənzimləyən əsas vasitədir. Tarifin təşkilində tarifin əhəmiyyətinə təsir edən bir neçə əsas prinsip mövcuddur. Əsasən, tətbiq olunan gömrük növlərinin seçilməsi, tarif strukturunun yaradılması, tarif paylama sisteminin inkişafı, gömrük rüsumlarının toplanması üçün xaricdən toplanan malların mənşə ölkəsini müəyyənləşdirmə metodunun genişləndirilməsidir. Tariflərin iqtisadi rolu, əmtəə qiymətlərinin təsirini tarazlaşdırmaq və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kapital yığılmasına, mənfəət dərəcəsinə və böyümə sürətinə təsir edərək milli bazarı qorumaqdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi xarici ticarətin ən vacib dövlət tənzimlənməsi olan gömrük tariflərinin qoyulması və tətbiqi qaydalarını, habelə vergiyə cəlb olunan evlərdən gömrük rüsumlarının alınması qaydalarını müəyyənləşdirir. (Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2013).

Gömrük tarifinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- vergi (hesablama) bazasının təyin edilməsi,
- mallara mənşə ölkəsi müəyyənləşdirmək,
- XİF-in mal nomenklaturasına uyğun şəkildə əmtəə kodunun müəyyənləşdirilməsi,

- müavinət və üstünlüklərdəki dəyişikliklərin nəzərə alınması,
- müəyyən edilmiş qaydada gömrük rüsumlarının və vergilərinin hesablanması və ödənilməsi.

2020-ci ildə DGK vasitəsilə dövlət büdcəsinə 3 938 242,2 min manat gəlir daxil olub ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 10,7% azdır. Dövlət Gömrük Komitəsinin verdiyi xəbərə görə, ötən il dövlət büdcəsinə ödənilən gömrük rüsumlarının həcmi 2019-cu illə müqayisədə 8,4% azalaraq 1 016 609 000 manat təşkil edib. ƏDV daxilolmaları 8.7% azalaraq 2.741.485.000 manata düşmüşdür. Aksiz vergilərindən gələn gəlir 2020-ci ildə 42.5% azalaraq 143.511.1 min manat təşkil etmişdir (https://apa.az/az/maliyye_xeberleri/DGK-xtti-il-budc-daxilolmalari-otn-il-11percent-dk-azalib-623799).

Cədvəl 8: 2020-ci illərdə DGK üzrə vergi daxilolmaları (min AZN)

Gömrük ödənişləri	2020
Gömrük rüsumları üzrə	1 016 609.0
ƏDV üzrə	2 741 485.0
Aksizlər üzrə	143 511.1
Yol vergisi üzrə	36 637.1
Cəmi	3 938 242.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, s:3 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tarif qiymətlərinin rolu daha qabarıqdır (idxal olunan malların qiymətini artıran dəyər baryeri yaratmaq). Bəziləri üçün (xammal, bəziləri yarı bitmiş məhsullar), bəziləri üçün (sənaye məhsulları və bitmiş kənd təsərrüfatı məhsulları) daha vacibdir. Gömrük rüsumu yalnız bir ölkənin gömrük ərazisindən gətirildiyi və ya ixrac edildiyi zaman gömrük məmurları tərəfindən götürülən bir yük deyil, eyni zamanda idxal və ixrac üçün də vacib şərtidir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vəzifələr həyata keçiriləcəkdir (Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2013).

- Advalor - malların gömrük dəyərinin faizi ilə hesablanır;
- spesifik - mal vahidi dəyəri ilə hesablanır;
- kombinə edilmiş - hər iki növün birləşməsi sayəsində.

Gömrük rüsumlarının üç əsas funksiyası vardır (fiskal, proteksionist və kompensasiya). Gömrük rüsumları bütün sərhədyanı daşımalara şamil edilir. Gömrük rüsumları, gömrük sərhədindən keçərkən qüvvəyə minən və xarici ticarətdəki mallara tətbiq olunan dolayı vergilər növlərindən biridir. Gömrük rüsumları vergitutmanın bütün əsas xüsusiyyətlərini əhatə edir:

- gömrük rüsumlarının ödənilməsi də məcburidir və dövlət hökuməti tərəfindən təmin edilir;
- gömrük rüsumları göstərilən xidmətləri əvəz etmir və pulsuz tutulur;
- Gömrük rüsumlarından əldə olunan gəlir xüsusi dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmayıb.

Tarif güzəştləri (tarif güzəştləri) - əvvəlki gömrük rüsumlarının qaytarılması, gömrük rüsumlarından azad olunması, gömrük rüsumlarının azaldılması, güzəştli ticarət siyasəti üçün tarif kvotaları şəklində güzəştlərdir. Ümumiyyətlə, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində gömrüklərin rolu məhduddur. Buna görə də, gömrük qaydalarına zidd olaraq, tarif tənzimlənməsi ilk növbədə səmərəlilik və sabitliklə bağlıdır. Ölkənin bütövlükdə xarici ticarət siyasəti, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olaraq, ilk növbədə milli rəqabətin üstünlüklərinin yaradılması və inkişafına əsaslanmalıdır.

Aydın ki, gömrük siyasəti xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinə əsaslanır. Gömrük tarifləri sisteminin əsas hədəflərindən biri, gömrük idxalından istifadə nəticəsində toplanan vəsaitlə dövlət büdcəsindən əldə olunan gəlirləri fərqləndirməklə ölkədə milli istehsalın inkişafı üçün müəyyən bir proteksionist siyasətin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Eyni zamanda beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, proteksionist tariflər sistemi qısa müddətə hesablanmalıdır. Milli istehsalın dinamik inkişafından sonra artıq onu müdafiə etmək lazım deyil, rəqabətə buraxmaq lazımdır. Hazırda dünya qloballaşma prosesindədir (Rzayev P.Q. 2018: s.45-62).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 2018-ci il tarixli 6 nömrəli nömrəli sərəncamının tənzimləmələrinə görə, ölkədəki idxal və ixrac əməliyyatları üçün nəzarət sistemi, maliyyə nəzarəti hesabının, Dövlət Gömrük Komitəsi və

Daxili İşlər Nazirliyinin şəffaflığı bir çox idxal və ixrac əməliyyatları üçün ortaq nəzarət mexanizminin tətbiqini artıracaqdır.

Qloballaşma kontekstində proteksionist tariflər sistemi tətbiq edilsə, bu mənfi hal hesab olunur. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq istəyirsə, belə bir siyasətin əsas səbəbi yerli istehsalın qorunmasıdır. Qonşu ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sistem yaxın gələcək üçün hazırlanmalıdır. Proteksionist tarif sistemi dünyanın hər hansı bir yerində uzun müddət qalır, bu artıq mənfi nəticələrə səbəb olacaqdır. Baxılması lazım olan məsələlərdən biri də idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi mexanizminin beynəlxalq təcrübəyə yaxınlaşdırılması və idxal mallarının əməliyyat qiyməti ilə gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi metoduna üstünlük verilməsidir. Eyni zamanda, bəyannaməçinin gömrük dəyərini müəyyənləşdirmək və gömrük dəyərini gömrük orqanlarında bəyan etmək üçün qanuni hüquqları genişləndirilməli və gömrük orqanının bəyannaməçinin fəaliyyətinə müdaxiləsinin mövcud mexanizmləri tamamilə ləğv edilməlidir. Gömrük sahəsində qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, gömrük və tarif siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, gömrük infrastrukturunun gücləndirilməsi tədbirləri bu yeniliyin əsas prinsiplərini təşkil edir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının regional və beynəlxalq ticarət təşkilatlarına inteqrasiyasının perspektivləri

Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti beynəlxalq maliyyə, kredit və iqtisadi təşkilatlarla münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verir. 1999-cu ildən bəri Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və Asiya İnkişaf Bankının üzvüdür və demək olar ki, bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvüdür.

1920-ci ildə ADR müstəqilliyini itirdikdən sonra Sovet İttifaqı bütün xarici iqtisadi əlaqələri inhisara aldı. Moskvanın diktə etdiyi şərt və şərtlərə görə, Azərbaycanın bütün xarici iqtisadi əlaqələrinin respublikada lider üçün bir quruluş yaratması lazım deyildi. Azərbaycan arasındakı bütün iqtisadi münasibətlər Sovet İttifaqı daxilində şərt və şərtlərlə baş verirdi. 1991-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı cəmi 12.2 milyon rubl (daxili qiymətlərlə) idi və 744.000 rubl ixracat olmuşdur. O dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri Sovet dövründən 16,7 dəfə kiçik idi. Mövcud münasibətlər də Moskva tərəfindən götürüldü və hərəkət və texnologiya və iş qapalı və birtərəfli hesab olunurdu (https://www.azerbaijans.com/content_730_ru.html).

Siyasi müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün prioritet vəzifələrdən biri düzgün iqtisadi istiqamətdə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması idi. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatları, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi və coğrafi vəziyyət işbirliyinin artmasına səbəb olur.

Bu faktlar son illərdə xarici iqtisadi əlaqələrdəki struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinə şahidlik edir və Azərbaycanın qlobal iqtisadi inteqrasiyasına nümunədir. Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq Azərbaycana milli iqtisadiyyatının müxtəlif inkişafında fayda gətirəcəkdir. Bu səbəbdən xarici ölkələrlə ortaq iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişafı Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafı üçün

vacib amildir. Ölkəni xarici ticarətə cəlb etməyin ən vacib vasitələrindən biri tariflərdir.

10 iyun 1997-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Gömrük Qanununun qəbulundan sonra, 20 iyun 1995-ci il tarixində Gömrük Gömrük Qanunu qüvvəyə mindi. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Gömrük Qanununun qəbul edilməsi barədə qərar verdi. Daxili bazarla xarici bazar arasında qarşılıqlı faydalı əlaqəni təmin edən bu qanun xarici bazarın dövlət tənzimlənməsinin vacib vasitələri olan gömrük tariflərini, habelə Azərbaycan sərhədindən keçən mallara gömrük rüsumlarının tutulması qaydalarını formalaşdırır və tətbiq edir (https://www.azerbaijans.com/content_730_ru.html).

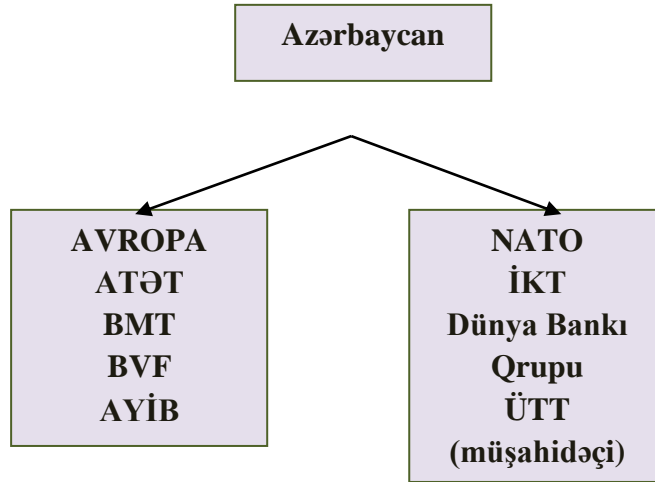
Müasir bazar iqtisadiyyatının hakim olduğu bir dünyada beynəlxalq münasibətlər: transmilli strukturlar, transmilli şirkətlər, xarici törəmə təşkilatlar, banklar, bank xidmətləri, beynəlxalq sənaye, beynəlxalq rabitə və s. İnnovativ formalarda həyata keçirilməkdədir. Müasir dünya iqtisadiyyatında sosial işçi qüvvəsinin təkamülü, millətlərarası işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqyasda xaric edilməsinə səbəb olmuşdur. Yeni sahələr yaradılan strukturlarda şirkətlərarası əmək bölgüsü yaradıldı və nəticədə bu həddən artıq iqtisadi sərhədlər milli sərhədlərlə uyğunlaşmadı. Mövcud vəziyyət yeni idarəetmə strukturlarının formalaşması və inkişafı prosesini əks etdirir.

Milli iqtisadiyyatın qlobal mahiyyətini və dünya sisteminə inteqrasiya prosesini təyin edərkən ilk növbədə dünya iqtisadiyyatının mahiyyətini və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatında oynadığı rolu aydınlaşdırmaq lazımdır.

Hər şeydən əvvəl dünya iqtisadiyyatının dolğunluğu, qloballaşması, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün ticarətin liberallaşdırılması, dünya standartlarına və normalarına uyğun rabitə və informasiya sistemləri və digər tərəfdən, ölkənin istənilən sahədə müəyyən üstünlükləri olmalıdır. Başqa sözlə, ya bu ölkələrin ümumi iqtisadi potensialı güclü olmalıdır, ya da müəyyən xammal və ya istehsal baxımından dünyadan geri qalmalıdır. Lakin müəyyən müddəalardan fərqli cəhətlər ola bilər.

Xarici ölkələr ilə iqtisadi əməkdaşlığın Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxşaxəli inkişafının təmin edilməsində böyük faydaları var. Buna görə də Azərbaycanın milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və xarici ölkələrlə ortaq iqtisadi əlaqələr qurmaq və inkişaf etdirmək vacibdir (Əliyev A., 2003: s. 29). Azərbaycan yaxın və uzaq böyük və kiçik ölkələrin, siyasi, regional və beynəlxalq təşkilatların iqtisadi məsələlərdə böyük əhəmiyyət daşıdığı qütblərdən biridir. AR-sı müstəqillik qazandıqdan sonra xarici ticarət siyasətinin yeni maliyyə mənbələrinin yaradılmasına və istifadəsinə xidmət edir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, ilk növbədə, ölkələr arasında əlaqələrin genişləndirilməsini tələb edir və əsas cəhətlərdən biri də dünya iqtisadi münasibətlərini və beynəlxalq iqtisadi sistemi tənzimləyən müxtəlif təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi olmalıdır. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrini dərinləşdirməyə çalışdı. Ölkəmizin üzv olduğu bir sıra təşkilatlar aşağıdakı sxem üzrə qruplaşdırıla bilər:

Sxem 2: Respublikamızın üzv olduğu bir sıra təşkilatlar

Mənbə: <https://mfa.gov.az/az/content/16/cooperation-with-international-and-regional-organizations> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən.

1991-ci il 18 oktyabr tarixində müstəqilliyini qazanan ölkəmiz, 2 mart 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü oldu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Azərbaycanı beynəlxalq birliyin bərabər hüquqlu üzvü kimi iştirak etməyə və təhlükəsizliyini və rifahını təmin etməyə, BMT-nin Nizamnaməsində göstərilən mexanizmlər vasitəsilə beynəlxalq sülh və inkişafda iştirak etməyə çağırırdı. AR-sı

ilə BMT arasında konstruktiv əməkdaşlığın əsası 1994-1994-cü illərdə Prezident Heydər Əliyevin iştirakı ilə BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında qurulmuşdur. Azərbaycan BMT çərçivəsində siyasi dialoq və praktik əməkdaşlıqdadır.

İnkişaf və əməkdaşlıq BMT-nin əsas hədəflərindən biridir. Dünyada artan rifah və əməkdaşlığın müharibələrin qarşısının alınmasında və sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsindəki rolunu nəzərə alaraq, BMT çərçivəsində inkişaf və əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli praktik imkanlar yaradılmışdır. Ardıcıl ikinci on ildir ki, inkişaf məsələləri BMT-də yüksək səviyyəli müzakirələrin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur və bu istiqamətdə müəyyən müddət ərzində müəyyən hədəflərə çatmağa qərar verilmişdir. 2015-ci il BMT Zirvəsi, 2000-ci il Zirvəsində başlayan bu səyləri növbəti 15 ildə (2030-cu ilədək) davam etdirməyə qərar verdi və qlobal inkişaf üçün bir sıra konkret hədəflər qoydu. BMT müxtəlif qurumlar vasitəsilə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı təbliğ edir.

Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olduqdan sonra inkişaf məsələlərində ciddi əməkdaşlıq quruldu. Azərbaycanın BMT ilə bu sahədə əməkdaşlığı iqtisadi böyüməyə, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ərzaq təhlükəsizliyinə, təhsilə, ətraf mühitə, gender bərabərliyinə və s. kimi mühüm inkişaf məsələlərini əhatə edir.

Azərbaycan bir çox ölkələrə kömək etmək üçün əlverişli iqtisadi fürsət gördüyü üçün humanitar həmrəylik prinsiplərinə sadıqdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Hökuməti 2011-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində beynəlxalq humanitar və inkişaf yardımları göstərən Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyini (BAEA) təsis etmişdir. Azərbaycan BMT-də elektron hökumət və ictimai işlərdə ən yaxşı təcrübələri bölüşür (<https://mfa.gov.az/az/content/173/united-nations-un>).

Ölkəmiz ÜTT-yə qoşulmaq istəyir. Ticarət və Tariflər Baş Sazişinin (GATT) davamçısı olaraq 1995-ci ildə yaradılan beynəlxalq təşkilatlardan biridir. ÜTT ölkələr arasında ticarət üçün qlobal qaydalar yaradan əsas beynəlxalq təşkilatlardan biridir. Bu təşkilatın əsas funksiyası ticarətin mümkün, balanslı, maneəsiz və

sərbəst şəkildə aparılmasıdır. Əsas hədəflərdən biri də iştirakçı ölkələrin əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılmasıdır (Bayramov V. 2010).

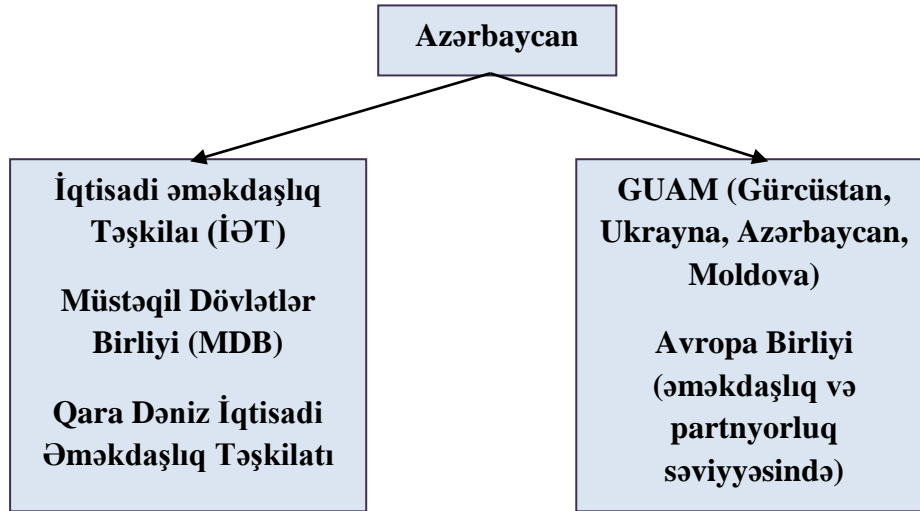
1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Hökuməti Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq üçün müraciət etmək qərarına gəldi. ÜTT-yə üzvlük şərtlərini müzakirə etdikdən dərhal sonra müraciəti koordinasiya etməyə və lazımı sənədləri hazırlamağa başladı. Macarıstan digər ölkələrlə əlaqələr qurmaq və beynəlxalq aləmdə yerini almaq üçün uyğun bir tənzimləmə sistemi qurmalı idi. Hazırda Azərbaycan ÜTT-də müşahidəçidir. Ölkəmiz bu təşkilatı qəbul etmək üçün çox çalışır. ÜTT daxilində bütün danışıqlar prosesini idarə etmək üçün bir koordinasiya qrupu yaradıldı. Bu təşkilata üzvlük çox mürəkkəb bir prosesdir. Söhbət əcnəbilərin təklif etdiyi endirim və sövdələşmələrdən getmir. Ərizəçi, ölkənin xarici ticarət qanunları və qaydalarının, o cümlədən xarici ticarət qaydalarının təkmilləşdiriləcəyinə və yenilənəcəyinə ümid edir. ÜTT üzvlüyünün əsas məqsədləri bunlardır:

- Dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesini sürətləndirmək;
- ÜTT üzvlərinin güzəştlərindən yararlanmaq;
- ÜTT-nin təsdiq etdiyi ümumi qaydalara əsasən dünyanın əksər ölkələri ilə ticarət;
- Ölkədəki beynəlxalq iqtisadi və inkişaf islahatları üçün beynəlxalq dəstəyin artırılması;
- ÜTT qaydaları qüvvəyə mindikdən sonra birbaşa xarici investisiyaların artırılması;
- ÜTT mübahisələrin həlli mexanizminin yaradılması (<http://wto.az/azerbaycan-ve-utt/utt-ye-uzvluk>).

ÜTT-yə üzvlük danışıqlarında kənd təsərrüfatının əsas rolu, kənd təsərrüfatı sektorunda yaxşı ənənələrin mövcudluğu, bu sahənin inkişafı üçün uyğun aqrar-iqlim mənbələrinin mövcudluğu, əhalinin yarıdan çoxu əkinçiliklə məşğuldur. Kənd yerlərində bu, təşkilatlara ianə və ya digər dəstək vermək mənasına gəlir. Lakin bu tədbirləri tətbiq edərkən müəyyən məhdudiyyətlərə riayət etmək vacibdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində regional

iqtisadi təşkilatlar və bloklarla fəal əməkdaşlıq etməyə başladı. Azərbaycanın üzv olduğu regional əməkdaşlıq təşkilatlarına aşağıdakılar daxildir:

Sxem 3: Azərbaycanın əsas regional təşkilatlarla əməkdaşlığı

Mənbə: <https://mfa.gov.az/az/content/16/cooperation-with-international-and-regional-organizations> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) 1985-ci ildə Türkiyə, İran və Pakistan arasında iqtisadi, texniki və mədəni əməkdaşlığı gücləndirmək üçün qurulmuşdur. Təşkilata üzv ölkələr Azərbaycan, Əfqanıstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Tacikistan, Türkiyə, Türkmənistan və Özbəkistandır.

Təşkilatın əsas hədəfləri davamlı iqtisadi böyüməyə nail olmaq, üzv dövlətlərin davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək, ticarəti liberallaşdırmaq və bölgələrarası ticarətin təşviqi, üzv dövlətlərin iqtisadiyyatlarını dünya iqtisadiyyatına tədricən inteqrasiya etmək, nəqliyyat və kommunikasiya sistemlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi liberallaşdırmaqdır. (<https://minenergy.gov.az/az/beynelxalq-teskilatlarla-elaeqeler/iqtisadi-emekdasliq-teskilati-eco>).

1993-cü il 22 yanvar tarixində Minskdə MDB Əsasnaməsi qəbul edildi. Sənəd yalnız Ukrayna və Türkmənistan tərəfindən imzalanmadı. Bu səbəbdən bu ölkələr MDB üzvü deyil, yalnız MDB-nin qurucu üzvləridir. Bu təşkilatın üzv dövlətləri Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası, Ermənistan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Özbəkistan və Ukrayna, Moldova Respublikası, Rusiya Federasiyası, Tacikistan Respublikası,

Türkmənistan və Qazaxıstandır. 24 sentyabr 1993-cü ildə MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında Azərbaycan Respublikasının MDB-yə qəbul edilməsinə və Azərbaycanın MDB-yə üzv olmasına qərar verildi. MDB daxilində Azərbaycan Respublikası müxtəlif sahələrdə, xüsusən də mədəniyyət, humanitar elmlər və digər sahələrdə uğurla iştirak edir, Ermənistan istisna olmaqla bütün sahələrdə. Azərbaycan Respublikası MDB Dövlət Başçıları Şurasının, Hökumət Başçıları Şurasının, İqtisadi Şurasının, Xarici İşlər Nazirlərinin və üzv olduğu digər qurumların illik iclaslarında fəal iştirakdadır.

(<https://www.mfa.gov.az/az/content/329/musteqil-dovletler-birliyi-mdb>).

Respublikamızın təmsil etdiyi ilk yerli iqtisadi təşkilatlardan biri MDB idi. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin qurulduğu dövrdə Üzv Dövlətlər ümid edirdilər ki, bütün Üzv Dövlətlər azad milli iqtisadiyyat üçün birləşə biləcəklər. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB-də iqtisadi fəaliyyətin bəzi nəticələri təhlil edilərkən potensialının çox hissəsi reallaşmır. Razılaşma yalnız tariflərin endirilməsi baxımından tətbiq edilmişdir. Bu tədbirlər vahid tarif müəyyənləşdirmək, ticarət və iqtisadi siyasətləri əlaqələndirmək, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmamışdır. MDB bütün postsovet ölkələrinin iqtisadi həyatında ikinci dərəcəli rol oynadı və üzvlərinin iqtisadi həyatını əsaslı şəkildə dəyişdirə bilmədi. Ləğv edilmiş Birgə İqtisadi Yardım Şurasının qanuni irsindən ən faydasız qərarları qəbul etmək bürokratik prinsiplərə və təlimatlara əsaslanır. Bu metod qərar qəbul etmə razılaşmasına əsaslanır və maraqsızlıq prinsipi adlanır, bu da hər bir dövlətin Birlik səlahiyyətlilərinin istədiyi bütün məsələlərdə razılaşma şansına sahib olduğu anlamına gəlir. Xüsusilə bunların tətbiqi ilə bu cür hüquqi standartlarla təsirli həllər gözləmək çətindir. Aİ ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın uğurlu olmasına töhvələrdən biri də Aİ səlahiyyətliləri tərəfindən qəbul edilmiş qərarların təsdiqlənməsi və həyata keçirilməsidir (https://www.azerbaijans.com/content_730_az.html).

Avropa Birliyi (AB) ilə Azərbaycan arasında hərtərəfli əlaqələrin hüquqi əsası 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburqda imzalanan Azərbaycan Respublikası, AB və üzv dövlətlər arasında Beynəlxalq Əməkdaşlıq Sazişidir. TƏS ticarət və siyasət

başda olmaqla AB-Azərbaycan əməkdaşlığının bütün sahələrini əhatə edir. TƏS, yalnız hərbi sektorda deyil, AB ilə Azərbaycan arasında ortaq əməkdaşlıq formaları üçün bir çərçivə təmin edir. Razılaşmanın əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan Respublikası qanunlarının Avropa məhkəmə sistemi ilə inteqrasiyasıdır. Avropa Birliyi və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq səviyyəsində əməkdaşlıq bu gün də mümkün deyil. Düzdür, Avropa Birliyi, bölgədəki digər ölkələr kimi, Azərbaycanın da ictimai və siyasi həyatını demokratik əsaslar üzərində qurmasına və iqtisadiyyatı idarə etmək üçün bazar mexanizmlərindən istifadə etməsinə köməklik göstərir.

Şərq Tərəfdaşlığı Təşəbbüsü Aİ tərəfindən başlandı. 2013-cü ilədək Aİ bu təşəbbüs çərçivəsində altı ölkəyə (Azərbaycan, Moldova, Belarusiya, Gürcüstan, Ukrayna və Ermənistan) 600 milyon dollar yardım etmişdir. Avro həcmində yardım göstərilməsi planlaşdırılır. Şərq Tərəfdaşlığı 3 əsas hədəfi həyata keçirir:

- Hərtərəfli qurum qurma proqramları;
- Ölkələr daxilində sosial bərabərsizlik və tərəfdaş ölkələr arasında iqtisadi bərabərsizlik problemini həll etmək üçün pilot regional inkişaf proqramlarının hazırlanması;
- Şərq Tərəfdaşlığının çoxtərəfli miqyasda həyata keçirilməsi.
- Ölkə daxilində hərtərəfli təşkilat qurma proqramlarının və mərkəz nöqtələrinin əlaqələndirilməsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə işlər aparılır.

Yeni İpək Yolu adlandırılan TRACECA nəqliyyat dəhlizi - Avropa-Qafqaz-Asiya - Qafqaz, Avropa və Orta Asiya arasında nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı proqramlarından biridir.

Hazırda İƏT çərçivəsində bir sıra proqramlar planlaşdırılır. Əsas hədəflərdən biri inteqrasiya prosesini asanlaşdırmaq və üzv ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirməkdir. Üzv ölkələr nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, investisiya, enerji və ticarət daxil olmaqla bir çox əsas sektorda əməkdaşlıq edirlər. İƏT çərçivəsində Azərbaycan regional iqtisadiyyatın liberallaşdırılması prosesində fəal iştirak edir. Azərbaycan üzv ölkələr arasında bölgələrarası ticarəti gücləndirmək və iqtisadi

əməkdaşlığı genişləndirmək üçün 10 müxtəlif saziş, habelə Ticarət Əməkdaşlıq üzrə Çərçivə Sazişi və Tranzit Nəqliyyat Sazişi bağladı. Azərbaycan Respublikası TNS Bölgəsindəki Investisiyaların Qorunması və İnkişafına dair Sazişi imzaladı, lakin təsdiqlənmədi (2012-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığına dair arayış”, <http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=740>, 2019).

1991-ci ilin dekabrından etibarən Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) üzvüdür. Azərbaycan Respublikası İKT çərçivəsində keçirilən iclaslarda və bütün iclaslarda fəal iştirak edir. İƏT Azərbaycanı ən yüksək səviyyədə dəstəkləyir. Təşkilatın bir sıra qərarları ölkəmizin ərazi bütövlüyü məsələlərini əks etdirir. İKT çərçivəsində Azərbaycana lazımi yardımın göstərilməsi üçün Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardımla bağlı bir çox qərarlar qəbul edildi. Bu sənədlərdə Azərbaycan Respublikası Hökumətinə zəruri humanitar və iqtisadi yardımın göstərilməsi, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycana təcili humanitar və maliyyə yardımı göstərilməsi kimi İslam təşkilatları ilə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın prioritet məsələləri öz əksini tapmışdır (Sadayov P. 2014: s.8).

Təşkilatın üzvləri ABŞ, Avstriya, Polşa, Almaniya, İtaliya, İsrail, Çex Respublikası, Slovakiya, Xorvatiya, Belarusiya, Misir, Tunis və Avropa Komissiyası, Beynəlxalq Qara Dəniz Klubu, Enerji Xartiyasının Katibliyidir. Azərbaycan 25 iyun 1992-ci ildən bəri QDİƏT-in qurucularından biridir. Həmin gün təşkilatın qurucu 11 üzvünün dövlət başçıları QDİƏT Bəyannaməsini imzaladılar. Bəzən İstanbul Bəyannaməsi olaraq da adlandırılan bu sənəd, Qara dəniz əməkdaşlığına başlamaq üçün təlimatları, təməlləri, təlimatları və mexanizmləri əks etdirir. Azərbaycanın bu təşkilatda iştirakının əsas məqsədi Qara dəniz bölgəsindəki xüsusi rolunu sübut etmək və gücləndirmək, bölgəyə qarşı mütərəqqi və konstruktiv münasibət göstərmək, Avropaya inteqrasiya siyasətini həyata keçirmək, nəqliyyat və tranzit potensialını gücləndirməkdir. Azərbaycan, mənafələrini qorumaq üçün çoxtərəfli əməkdaşlıq mexanizmi yaratmaq (<https://azerbaijan.az/related-information/202>).

30 iyun 1995-ci ildə Buxarestdə keçirilən QDİƏT Dövlət və Hökumət Başçıları Yığıncağı təşkilat daxilində əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Zirvəyə ümummilliy prezident Heydər Əliyev də qatılmışdır. Heydər Əliyev tədbirdə çıxış edərək bölgədəki siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək üçün münaqişələrin həllində inteqrasiya proseslərinin genişləndirilməsinin vacibliyini vurğuladı. Sammitin sonunda qəbul edilən Buxarest Bəyannaməsi bölgə ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığı, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı, konkret layihələrin həyata keçirilməsini və işgüzar əlaqələrin inkişafını sürətləndirdi. vurğuladı. Təşkilatın nizamnaməsi 5 iyun 1998-ci ildə Yaltada Dövlət və Hökumət Başçıları toplantısında imzalanmışdır (<https://azerbaijan.az/related-information/202>).

Prezident Heydər Əliyevin 1 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası QDİƏT Konstitusiyasını təsdiqlədi. Təşkilata görə, Azərbaycan bir neçə dəfə QDİƏT-ə sədrlik edib. Azərbaycanın rəhbərliyi altında, əsasən nəqliyyat, enerji, rabitə və ticarət sahələrində əməkdaşlığın inkişafı üçün layihələr həyata keçirilmişdir. QDİƏT Azərbaycan Respublikası ilə ticarət, gömrük, nəqliyyat, enerji, ətraf mühit, informasiya və rabitə, tədqiqat, texnologiya və s. sahələrdə əməkdaşlıqla məşğuldur. Əməkdaşlığın inkişafı da daxil olmaqla bir çox qabaqcıl sahəyə sahibdirlər. Azərbaycan təşkilatın prioritetləri olan enerji və nəqliyyat sahələrinə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan Respublikası bu sahələrdə həm QDİƏT üzvü olan ölkələrlə, həm də xarici ölkələrlə geniş əməkdaşlıq qurmuşdur. Azərbaycan enerji layihələrində (Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TANAP, TAP neft kəmərləri və ümumilikdə Cənub Qaz Dəhlizi) iştirak edir və onları tamamilə dəstəkləyir.) Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında iqtisadi əməkdaşlığı daha da genişləndirmək. Azərbaycanın coğrafi və strateji mövqeyi, bu bölgədəki bir neçə mühüm nəqliyyat dəhlizinin keçməsi bu ölkəni Avropa ilə Asiya arasında etibarlı bir keçid nöqtəsinə çevirdi (<https://azerbaijan.az/related-information/202>).

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı (GUAM) Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna tərəfindən qurulan regional bir təşkilatdır. GUAM Məşvərət Forumu ilk dəfə 10 oktyabr 1997-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası Toplantısı

çərçivəsində, GUAM Birliyi isə 7 İyun 2001-ci ildə qurulmuşdur. GUAM, 23 May 2006-cı il tarixində Kiyevdə keçirilən zirvədə dövlət başçıları tərəfindən nizamnamə sənədinin imzalanması nəticəsində bir təşkilat statusu almışdır (<https://mfa.gov.az/az/content/174/demokratiya-ve-iqtisadi-inkisaf-namine-teskilat-guam>).

GUAM-ın qurucu üzvlərindən biri olaraq Azərbaycan təşkilatda fəal mövqə tutur və təşkilatın daha iqtisadi yönümlü bir quruma çevrilməsini dəstəkləyir. Azərbaycan ticarət, gömrük, nəqliyyat, enerji və kənd təsərrüfatı daxil olmaqla bir sıra prioritet sahələrdə qarşılıqlı maraqlar əsasında GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafına əhəmiyyət verir. Azərbaycan 2007-2008, 2012 və 2016-cı illərdə GUAM-a sədrlik etmişdir.

Bölgədəki gömrük prosedurlarının səmərəliliyi və sadələşdirilməsi, habelə bölgə ölkələri arasında ticarəti inkişaf etdirmək və qaçaq malların tədarükünə qarşı çıxmaq üçün gömrük işlərinin koordinasiya səviyyəsini artırmaq məsələlərini müzakirə edilmişdir.

Gömrük sahəsində beynəlxalq və regional təşkilatlarla tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafına və intensivləşməsinə kömək edəcəkdir. Xarici iqtisadi əməkdaşlıq və digər dövlətlərlə qarşılıqlı fəaliyyət bərabər və mədəni tərəfdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

3.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən qanunvericilik aktları sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyət (XİF) bazar və dövlət tərəfindən tənzimlənir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin bazar tənzimlənməsi mexanizmi, özünəməxsus prinsipləri, qaydaları, fəaliyyət normaları və davranışı ilə, lakin xüsusi bir sahədə fəaliyyət göstərən bazarın ümumi bir mexanizmdir. Münasibət subyektlərinin, firmalarla yanaşı, milli dövlətlər, birlikləri və birlikləri, xüsusi, çox vaxt ziddiyyətli məqsədlərini reallaşdıran beynəlxalq təşkilatlar olduğu xarici iqtisadi sahənin spesifikliyi tənzimləmə mexanizminə təsir edir, bunun məcburi iştirakını tələb edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi dövlətin təsərrüfatdaxili funksiyasının davamıdır, lakin xüsusi formada həyata keçirilir, dövlətin, onun orqanları tərəfindən təmsil olunan dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının milli-dövlət maraqlarına, məqsədlərinə, vəzifələrinə uyğun iqtisadi əlaqələrinə təsirinin hüquqi, inzibati, iqtisadi, təşkilati və digər tədbirlərinin kompleksidir (<https://works.doklad.ru/view/k9aMIm4Wun4/all.html>).

XİF dövlətin tənzimləmə mexanizminin vacib bir hissəsidir. Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunduğu gömrük işinin effektivliyindən asılıdır. Əksinə, bu hədəflər yerinə yetirildikdən və yeni marşrutlar seçildikdən sonra gömrük prosesinin özü dəyişəcəkdir.

Gömrük məsələlərində xarici ticarətin bütün maddələrini əhatə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən və vasitələrdən istifadə olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin bütün subyektləri onun inkişafı ilə məşğul olur. Beləliklə, gömrük quruluşu iqtisadi və xarici iqtisadi aktyorlara təsir yollarını da əhatə edir.

Ticarət və qeyri-kommersiya məqsədləri üçün gömrük sərhədindən daşınan demək olar ki, bütün mal və nəqliyyat vasitələri gömrük tərəfindən rəsmiləşdirilir və nəzarət olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin bütün problemləri gömrük mühafizəsi mexanizminin dizaynı və inkişafındadır.

Beləliklə, gömrük işinin məzmunu müvafiq dövrdə hazırlanmış və ölkənin mövcud qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş xarici iqtisadi fəaliyyətin

tənzimlənməsi üçün bazar və dövlət mexanizmlərinin nisbəti ilə müəyyən edilir (<https://works.doklad.ru/view/k9aMIm4Wun4/all.html>).

Dünyanın hər bir ölkəsində xarici iqtisadi fəaliyyətdən irəli gələn münasibətlər dövlətlər tərəfindən tənzimlənilir. Tənzimləmə dərinliyi, istifadə olunan alətlərin çeşidi və təsiri, təbii ki, ölkədən asılı olaraq dəyişir. Ancaq ortaq bir şey var - əlbətdə ki, hər bir dövlət yerli iqtisadiyyatı, ixracatçıların, yerli istehlakçıların və istehsalçıların maraqlarını qoruyur. Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün dövlətlər yerli iqtisadiyyatın iqtisadi xüsusiyyətlərini qlobal iqtisadi sistemdə baş verən proseslərlə müxtəlif şəkildə birləşdirən, yerli iqtisadiyyata mənfi təsirlərini azaldan və effektiv iqtisadi inkişafa kömək edən xüsusi bir tənzimləmə sistemi yaradır.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan qabaqcıl bazar iqtisadiyyatlarında dövlət müstəqilliyinin bərpasından bəri istifadə olunan alət və metodlara əsaslanan xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində liberal bir sistem qurmuşdur. Bu sistemin çox qısa bir müddətdə inkişafı və bir çox hallarda bu dövlətin daxili dövlət bazar münasibətlərinin keçidi ilə əlaqədar həyata keçirilən islahatlarla tarazlığın pozulması sistemin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Bir sözlə, bu sistem yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən daxili rəqabətdən qoruyan, iqtisadiyyatı yenidən quran, texnoloji istehsal səviyyəsini yüksəldən, yerli biznesi inkişaf etdirən ixrac potensialını təmsil edir, lakin təəssüf ki, onun tətbiqi üçün lazımi şərait yoxdur. Bu baxımdan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsindəki əsas vəzifələrdən biri yerli iqtisadiyyatın mövcud maraqlarını və gələcəyini əlaqələndirmək üçün təsirli vəzifələri nəzərə alaraq xarici iqtisadi fəaliyyət üçün yaxşı təşkil edilmiş bir dövlət sisteminin inkişaf etdirilməsidir. Həqiqi dünya hədəfləri - müstəqil bir milli iqtisadi sistemin yaradılması, bazar iqtisadiyyatının çevrilməsi və dövlət iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası - dövlət sifarişinin məhsuldar bir mexanizmdir.

Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası bərabər hüquqları təmin etmək və ilk növbədə strateji məhsulların idxal və ixracı inhisarını təmin etmək, daxili bazar üçün uyğun bazar, gömrük münasibətlərinin asanlaşdırılması, xarici ticarətin

liberallaşdırılması və yaradılması əlverişli investisiya mühiti. Bundan əlavə, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası 2020-ci ilədək qeyri-neft sektorunu adambaşına 1 milyard dollardan cəmi 10 milyard dollara çatdırmağı hədəfləyirdi. 2020-ci ilə qədər ölkənin qeyri-neft ixracatının bütün idxalatlarla birləşəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Bu, azalan neft hasilatı illərində Azərbaycanın iqtisadi münasibətlərinə və ticarət balansına müsbət təsir göstərəcəkdir (Məmmədyanov B.İ., Mehdizadə S.A., 2016).

Suverenlik və iqtisadi müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya imkanı var. İdxal və ixrac əməliyyatlarında iştirak edənlərin əsas xüsusiyyətlərinə təsir göstərmə prosesində bir-birini təsir edən və bir-birini tamamlayan kompleks alətlərin istifadəsində Azərbaycan getdikcə xarici dünyaya açıq bir ölkə kimi qəbul edilir.

Bu cür vasitələr XİF təcrübəsində 5 qrupda istifadə olunur:

- Gömrük rüsumları, gömrük rüsumları, yerli istehsalçılara maliyyə yardımı, sərhədlərarası vergilərin tarazlaşdırılması iqtisadi tənzimləmə vasitələridir;
- İdxal və ixraca dair məhdudiyyətlər və qadağalar idxal kvotalarının və lisenziyalaşdırmanın inzibati tənzimləmə vasitələridir;
- Standartlar və normalar, təhlükəsizlik normaları və qaydaları, standartlara uyğunluğu müəyyənləşdirmə metodları, sanitariya, baytarlıq və ətraf mühit tədbirləri, malların sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitariya normalar texniki tənzimləmə vasitələridir;
- Malların ixracında yerli istehsalçılara müxtəlif yardım tədbirləri;
- Maliyyə və pul tədbirləri.

Bazar iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ümumiyyətlə təsirsizdir. Xarici ticarətin vəziyyətini tənzimləyən iqtisadi və inzibati qaydaların dərəcəsi normal iqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi tənzimləmələrə görə dəyişir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq normativ hərəkətlər ümumiyyətlə digər normativ hərəkətlərlə təsnif edilir:

- Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarının dayandırılması haqqında 15 mart 1993-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin ləğvi və etibarlılığı haqqında 13 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

- Gömrük Gömrüyü haqqında 20 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyun 1997-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının ixracına gömrük rüsumları haqqında;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Xarici Ticarətinin daha da sərbəst buraxılması haqqında Qanun;

- Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Gömrük İdarəsində Qarşılıqlı Yardım Qanununun son forması təsdiq edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 1998-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumları

- Azərbaycan Respublikasının Tarif Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanun;

- 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Beynəlxalq Qanunu;

- Gömrük və idxal rüsumlarının ləğvi halında Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan gömrük rüsumunun məbləği və dərəcəsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli qərarı;

- 26 oktyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının İdxal Nəzarəti Qanunu;

- 15 yanvar 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Xarici İnvestisiyaların Qorunması Qanunu;

- Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə 7 aprel 1992-ci il tarixli Qanun;

- Avropa Xarici Ticarət Arbitraj Sazişi haqqında 13 may 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

- Azərbaycan Respublikası Xarici İnvestisiya Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Prezidentinin 27 mart 2000-ci il tarixli Fərmanı.

Təhlillər göstərdi ki, ölkənin tərkib hissələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün hüquqi əsaslar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, məcəllələr, qanunlar, normalar, əsasnamələr də daxil olmaqla kifayət qədər çox sayda normativ hüquqi aktlarla təmsil olunur. AR-nın təsis qurumlarının qanunları və s. eyni zamanda, sərhədyanı əməkdaşlıq, bələdiyyələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti kimi mühüm sahələrdə hüquqi tənzimləmədə boşluqlar mövcuddur. AR-nın təsis qurumlarının xarici iqtisadi fəaliyyətinə dair mövcud qanunvericilik bazası beynəlxalq qanunvericiliyə tam riayət etmək və regional maraqları nəzərə almaq üçün daim nəzarət və təkmilləşdirilmə tələb edir. Bundan əlavə, AR-nın təsis qurumlarının fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün sosial texnologiyaların imkanlarına diqqət yetirilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beynəlxalq təşkilatlar, dünya iqtisadi münasibətlərinin və yeni tənzimləmə formalarının dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşmasının vacib elementlərindən biri olan BIM sisteminə və quruluşuna inteqrasiya etdi ki, bu da iqtisadi qloballaşma şəraitində praktik olaraq qeyri-mümkündür. Mövcud qlobal iqtisadi böhran və dünya iqtisadiyyatındakı mövcud nəticələr beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinin və yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilməsinin təcili bir problem olduğunu göstərir. Bütün bunlar milli iqtisadiyyatda ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlığın mövcudluğunu və davamlı inkişafını tələb edir.

Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. Bu təşkilatlar keçid dövründə və müharibə dövründə Azərbaycanın yaratdığı problemlərin aradan qaldırılmasında və azad bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulması ilə bağlı danışıqların son mərhələsi artıq başlayıb və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar bir tərəfdən dövlətlərarası münasibətlərin, digər tərəfdən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, inkişafı və tənzimlənməsində praktik rol oynayır. Ümumiyyətlə, dissertasiya işi üçün aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyət tək-cə xarici ticarət fəaliyyətini deyil, hər növü - siyasi, hüquqi, elmi-texniki və digər əlaqələri birləşdirən kompleks bir sahədir və onun mürəkkəbliyi tənzimləmə prosesində özünü göstərir;

2. Ölkənin xarici ticarətinin səmərəliliyinin artırılması, ixrac potensialının inkişafı və iqtisadiyyatın gücləndirilməsinin əsas cəhətlərindən biri regional iqtisadi inteqrasiya ilə məşğul olmaqdır. Bu gün respublika iqtisadiyyatının mükəmməl rəqabətçi məhsullarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün müəyyən imkanları var.

Dissertasiyanın nəticələrinə əsasən aşağıdakı tövsiyələr verilə bilər:

- Dövrün reallıqlarını əks etdirən dinamik bir hüquqi mexanizmə və ixracın istiqaməti və prioritetlərini müəyyənləşdirən xüsusi bir proqrama sahib olmaqla, ixracın yaxşılaşdırılması üçün mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

- Dövlətlər, milli iqtisadiyyatların dirçəlişi və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın elmi-texniki əməkdaşlıq yolu ilə həll edilməsi imkanlarını nəzərə alaraq istehsalın səmərəliliyinin artırılması və texnoloji və elmin daha da inkişaf etdirilməsi yollarını axtarır. Ölkəmiz beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməli və beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə kömək edən beynəlxalq əmək bölgüsündən faydalanmalıdır;

- Hazırda pandemiya səbəbindən BVF xarici ticarətin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Hal-hazırda fond ölkədə xarici ticarətin genişləndirilməsi, balanslı inkişaf üçün şərait yaradılması və ölkənin tədiyə balansındakı balanssızlığın aradan qaldırılması üçün müəyyən öhdəliklər götürmüşdür. Bütün bunlar göstərir ki, mövcud vəziyyətdə bir BVF-yə üzv bir ölkədə xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün bəzi addımlar atılacaq və bu xarici ticarət əlaqələrində müsbət dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi haqqında Qanun, 2013-cü il.
2. Abbasov Ç.M. (2015) “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 252 səh.
3. Aslanov H.H. (2016), “Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyəti, onun tənzimlənməsinin mexanizmləri və dünya təcrübəsi”, Bakı, “Universitetinin Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası” səh.144-154.
4. Aslanov H.H., Nəcəfi H.D. (2017), “Xarici iqtisadi fəaliyyət milli iqtisadiyyatın inkişaf amili kimi”, İPƏK YOLU, No.2, səh.23-32.
5. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, 32 səh.
6. Binyətoğlu V. (2020), Pandemiya şəraitində ixrac əməliyyatları maneəsiz həyata keçirilir.Xalq qazeti, 17 iyun 5 səh.
7. Əhmədov M.A. (2019), “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı, “Çaşıoğlu” 430 səh.
8. Əliyev A., Şəkəraliyev A., Dadaov İ. (2013) “Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri”, Bakı, “Bakı Universiteti” 455 səh.
9. Əliyev A.Ə. (2013) “Azərbaycan iqtisadi siyasəti”, Bakı, “Qanun nəşriyyatı” 264 səh.
10. Əliyev Ş.T. (2015), “Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti”, Dərs vəsaiti. Sumqayıt, “Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı” 185 səh.
11. Əliyev V.S. Azərbaycan Respublikasında gömrük tənzimləməsinin müasir vəziyyəti.AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2014, №1,0,5 ç.v.
12. Feyzullabəyli İ.Ə. (2014) “Beynəlxalq ticarət işi”, Bakı. “Şərq-Qərb”, 325 səh.
13. Quliyev R.Ə. (2018), Azərbaycan Respublikasında Gömrük işinin təşkili və tarixi inkişafı (1991-2011-ci illər), Avtoreferatı, 51 səh.

14. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. (2018), “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”, Bakı, “Qanun” 400 səh.

15. Məmmədli O., İsmayılov M., İsmayılov F., (2016). Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, Bakı, MBMD, 560 səh.

16. Nadirov A. (2011) “Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri”. Bakı, “Elm”, 452 səh.

17. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. (2019), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”. Bakı, “Şərq-Qərb” 452 səh.

18. Rzayev P.Q. (2018), “Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi mexanizmi”, Bakı, “Azərbaycanın vergi xəbərləri” səh.45-62.

19. Sadıqov Ə., (2016). Beynəlxalq iqtisadi hüquq, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 396 səh.

20. Səfərov S.İ. (2019), “İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar”, Bakı, “Elm” 647 səh.

21. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. (2015), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı” 168 səh.

22. Vəliyev D. (2013) “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər”. Bakı “Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı”, 242 səh.

Türk dilində

1. Acar F., Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, 2013, 1 (2), s.15-32. 92.

Rus dilində

1. Авдокушин Е.Ф. (2014), Международны экономические отношения. Учеб. пособие.- 4-е изд., перераб. и доп.- М.: ИВЦ Маркетинг, 264 стр.

2. Бердина М.Ю., Даюб А.В., Кузьмова Ю.С. (2011). Регулирование внешнеэкономической деятельности - СПб: ГОУ ВПО «СПбГУ ИТМО», 101 с.

3. Кираевв А., (2017) “Международная экономика”. - Москва, 482 стр.

4. Маслов, Д. Г. (2017). Регулирование внешнеэкономической деятельности : учеб.- метод. пособие 2-е изд., испр. и доп. / Д. Г. Маслов. - Пенза : Изд-во ПГУ,- 266 с.

5. Татарников К.М., (2010). Таможенное регулирование внешнеэкономической деятельности Байкальского региона. Финансовая, налоговая и денежно-кредитная политика, с.98-102.

6. Хасбулатов Р.И., (2011) “Мировая экономика”. - Москва, 682 стр.

7. Эмир-Ильясова Э.И. (2013). «Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики», Баку, Издательство Элм. 963 стр.

İnternet resursları

1. <http://www.azerbaijan-news.az/view-207047/azerbaycanin-xarici-ticaret-dovriyyesi-20-milyard-dollar-catir>.

2. <http://www.e-qanun.az/>, 2019.

3. https://apa.az/az/maliyye_xeberleri/DGK-xtti-il-budc-daxilolmalari-otn-il-11percent-dk-azalib-623799.

4. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/>.

5. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>.

6. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>.

7. <https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019.

8. www.mfa.gov.az. - Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, 2019

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İdxal rüsumlarının bir sıra iqtisadi effektləri.....	22
Cədvəl 2: Gömrük tarif dərəcələri.....	32
Cədvəl 3: 2016-2020-ci illərdə ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	43
Cədvəl 4: 2020-ci ildə xarici ticarət iştirakçıları haqqında məlumat.....	43
Cədvəl 5: 2019-2020-ci illərdə ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr.....	44
Cədvəl 6: İdxalda əsas ölkələr (2019-2020).....	45
Cədvəl 7: İxracda əsas ölkələr (2019-2020).....	46
Cədvəl 8: 2020-ci illərdə DGK üzrə vergi daxilolmaları (min AZN).....	58

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2016-2020-ci illərdə ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, %-lə.....	43
Qrafik 2: 2020-ci illərdə idxalda ən böyük paya malik 10 ölkə, yükuna görə %-lə.....	46
Qrafik 3: 2020-ci illərdə ixracda ən böyük paya malik 10 ölkə, yekuna görə %-lə.....	47
Qrafik 4: İdxal əməliyyatlarında əsas malların faizlə xüsusi çəkisi.....	48
Qrafik 5: İxrac əməliyyatlarında əsas malların faizlə xüsusi çəkisi.....	49
Qrafik 6: Qeyri-neft məhsullarının ixracında əsas malların %-lə xüsusi çəkisi.....	49

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri.....	27
Sxem 2: Respublikamızın üzv olduğu bir sıra təşkilatlar.....	63
Sxem 3: Azərbaycanın əsas regional təşkilatlarla əməkdaşlığı.....	66